

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

*ВЕЛИКИЙ ТЕРОР І МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ
(1920 – 1950 рр.)*

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ЛЬВІВ (УКРАЇНА)

м. Львів, 8 червня 2018

ПРОГРАМНИЙ КОМІТЕТ

Павло Ткачук, д.іст.н., професор (м. Львів, Україна)
Ігор Соляр, д.іст.н., доцент, с.н.с. (м. Львів, Україна)
Володимир Трофимович, д.іст.н., професор (м. Львів, Україна)
Віктор Голубко, д.іст.н., професор (м. Львів, Україна)
Руслан Забілий, к.іст.н. (м. Львів, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Андрій Слюсаренко, к.іст.н., доцент (м. Львів, Україна) –
голова організаційного комітету
Андрій Харук, д.іст.н., професор (м. Львів, Україна) –
заступник голови організаційного комітету
Тетяна Плазова, к.іст.н., доцент (м. Львів, Україна) –
секретар конференції
Віталій Виздрик, д.іст.н., доцент (м. Львів, Україна)
Лілія Скорич, к.іст.н., (м. Львів, Україна)
Мар'яна Верхотурова, к.іст.н., (м. Львів, Україна)
Лілія Трофимович, к.іст.н., доцент (м. Львів, Україна)
Олег Івахів, к.політ.н. (м. Львів, Україна)

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

ВСТУПНЕ СЛОВО

**Начальника Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
генерал-лейтенанта Ткачука П.П.
доктора історичних наук, професора,
заслуженого працівника освіти України**

Шановні пані і панове, поважні учасники і гості конференції!

Вітаю Вас у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з нагоди проведення Всеукраїнської наукової конференції « Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950-ті рр.)». Наш науковий форум покликаний проаналізувати особливості та етапи репресивно-каральної системи в УРСР, еволюцію комуністичного режиму від репресивної політики до масового терору, його технологію; етапи виконання злочинних наказів каральних органів влади проти різних категорій населення; розкрити роль і місце конкретних виконавців репресивної політики.

Великий терор – це масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи керівництва Радянського Союзу й особисто Йосипа Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Наслідками комуністичного терору в Україні стало знищення політичної, військової, мистецької та наукової еліти, деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтирів, поширення суспільної депресії й денационалізація.

Президент України Петро Порошенко, беручи участь у церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», підкреслив: «Нині ми відзначаємо 80-ті роковини масових політичних репресій 1937–1938 років. Через незбагненно великі масштаби, які точно встановити неможливо й дотепер, цей злочин комуністичного тоталітарного режиму називають Великим терором. В Україні цей злочин став логічним продовженням Голодомору. Голодом вбивали

українських селян. Чекістсько-енкаведешними кулями – політичну, культурну, наукову еліту. Таким комбінованим способом і здійснювали денационалізацію, викоринювали українство».

Здавалося, що подібне вже ніколи не повториться, але політичне керівництво Росії сьогодні йде шляхом терору та агресії по відношенню до населення не тільки своєї держави, але і сусідніх країн. Політичні репресії, політв'язні в російських в'язницях та концтаборах – все це знову стало реальністю. Роман Сущенко, Олег Сенцов, Олександр Кольченко... Цей список українських патріотів можна продовжувати.

Шановні учасники конференції! Сподіваюся, що плідна робота конференції та перебування у Національній академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного залишать тільки позитивні враження і надихнуть на подальші наукові дослідження!

Марочко В.І., д.іст.н.

Інститут історії України НАН України

СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр. В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА МЕМОРІАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Упродовж 85 років історики, демографи, соціологи, антропологи, психологи досліджують наслідки Голодомору, намагаються виявити соціально-антропологічний тип та «оцифрувати» загальну кількість його жертв. Оpubліковано понад 15 тисяч праць з проблематики Голодомору. Аукціон статистично-демографічних оцінок числа полеглих від штучного голоду коливається у межах 2-15 млн осіб. В інтелектуальному середовищі останніх п'яти років тривають запальні дискусії: американо-українська група демографів наполегливо обстоює цифру 3,9 млн померлих від «голоду 1932–1934 рр.», інші доводять понад 7 млн осіб.

Поняття і явище «жертви Голодомору» стосується не лише померлих, але і тих, хто вижив у пекельному лихолітті, зазнав фізичних і морально-психічних травм. Сам термін «Голодомор» уперше згадується на сторінках празького часопису «Večerník P.L.» у 1933 р. Він набув стало ужитку в українській діаспорі 40–80-х рр. XX ст. Перша спроба його юридичного тлумачення постає у матеріалах Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, яку очолював Д. Сундберг. Комісія зарахувала до «жертв голоду» померлих та осіб з «фізичними і

психічними» втратами, які «пройшли через голодування».

Офіційний соціально-правовий статус жертв штучно організованого голоду зафіксовано Законом України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» 28 листопада 2006 р. Визначення «жертви внаслідок Голодомору», «жертви та постраждали від Голодомору» набули законодавчого оформлення. Ключове поняття «жертви Голодомору» згадується у Законі 8 разів. Отже, виходячи із зазначеного, маємо «мертвих» (померлі від штучного голоду у 1932–1933 рр.) і «живих» (з фізичними, соціально-психічними травмами) жертв Голодомору.

Поняття «Голодомор» засвідчує історичну форму масового винищення людей. Причини, мотиви, обставини Голодомору відповідають ознакам Конвенції ООН 1948 р. про запобігання геноциду та покарання за нього. Словосполучення Голодомор-геноцид означає, що у 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду, відтак термін Голодомор є функціональним символом геноциду. Голод, як соціально-біологічне явище, вирізняється від поняття Голодомор. Його можна порівняти з визначенням терор голодом, яке з'являється на сторінках часопису «Український націоналіст» у 1934 р. За причинно-наслідковими ознаками є сумним синонімом – «штучно організований голод». Термін «штучний голод» уперше постає у лютому 1932 р. (щоденник О. Радченко).

Помилковим і неприпустимим є застосування термінів «український Голодомор», «український геноцид», позаяк слово «український» не прикметник і обставина місця злочину. За такого формулювання ототожнюється суб'єкт та об'єкт лінгвістично-сміслової дії. Отже, у випадку подібного використання термінів, а вони фігурують в історіографії і прикладному праві, українці постають творцями геноциду.

Демографія має справу з «наявним» (постійно проживаючим на одному місці) і «юридичним» (прописаним) населенням. На початку січня 1932 р. в українських селах мешкало 25,1 млн осіб, з яких 23,5 млн «землеробського» (колгоспники і селяни-одноосібники). Вони є жертвами Голодомору. Порайонна смертність у ті роки, за підрахунками сучасних демографів, не перевищувала 27 %, хоч за моїми підрахунками по 292 району – від 28 до 30 %. Тому у першому випадку його жертвами стали – 6,7 млн осіб, за інших обставин – від 7 до 7,5 млн полеглих від штучного голоду українських селян. У містах, за даними демографів, померло 0,6 млн осіб.

За гіпотетичними прогнозами демографів 1930-х рр. (А. Хоменко, М. Птуха, К. Воблий) загальна кількість населення в УСРР 1937 р. мала

сягнути від 34,5 до 35,6 млн осіб. Начальник УНГО УСРР О. Асаткін, як свідчать матеріали його архівно-кримінальної справи 1937 р., розраховував на 35 млн 15 січня 1937 р. він повідомив уряд і партійне керівництво УСРР про попередні підсумки всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. – 27,9 млн (без складу РСЧА та НКВС). Отже, маємо сумну формулу (34,5 мінус 27,9 дорівнює 6,6 млн), а згідно прогнозу А. Хоменка (розстріляний у 1939 р.) – 7,7 млн осіб. Цифру 7,5 млн жертв Голодомору обґрунтував М. Сосновий у 1942 р. Його розрахунки збереглися в архівному фонді Оперативного штабу Розенберга. Її підтримував історик і статистик Д. Соловей, згодом Д. Мейс.

До антропологічного типу жертв належать фізично та психічно постраждали особи, які становили близько 18 млн осіб в УСРР.

Харук А.І., д.іст.н., професор
*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

«ШКІДНИКИ», «ШПИГУНИ» І «ШАРАШКИ»: РЕПРЕСІЇ В АВІАЦІЙНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ УКРАЇНИ

Одним з напрямків сталінських репресій наприкінці 20-х – на початку 40-х років стало переслідування технічної інтелігенції. Започатковане «справою Промпартії», скерованою проти «старих» технічних фахівців (переважно з дореволюційним досвідом), воно згодом перекинулось і на молоде покоління спеціалістів, які здобули освіту вже в радянські часи. Типовим звинуваченням було «шкідництво», яке трактувалось дуже широко – від «псування верстатів» до «свідомого випуску непридатної продукції». У 1937-1938 рр. це звинувачення часто доповнювалось ще й «шпигунством на користь зарубіжних держав» – особливо, якщо обвинувачений мав у минулому якісь зв'язки з закордоном. Кілька хвиль репресій торкнулись практично усіх галузей української економіки. Не минули вони й авіаційну промисловість.

У нашій розвідці ми зробимо спробу показати долі кількох визначних українських авіаційних конструкторів, які постраждали від сталінських репресій. Почнемо з Василя Хіоні – одного з небагатьох діячів, які мали досвід роботи в авіації ще з часів до Першої світової війни. Грек за походженням, уродженець Афін, він після приїзду до Одеси деякий час

займався торгівлею сільськогосподарською продукцією, але невдовзі захопився авіацією. 1910 р. у Франції він отримав посвідчення пілота. Після повернення до Одеси В. Хіоні керував авіашколою місцевого аероклубу, паралельно працюючи над власними конструкціями літаків. Він навіть намагався конкурувати з І. Сікорським, однак невдало. Під час Першої світової війни Хіоні працював на одеському авіазаводі «Анатра», а після утвердження більшовицької влади лишився в Одесі. Працюючи на підприємстві, перетвореному на авіаремонтний завод, він користувався непоганою репутацією. У 1928 р. Василя Хіоні одним з перших нагородили щойно встановленим орденом Трудового Червоного Прапора. Однак хвиля масових репресій накрила і його: 14 грудня 1937 р. В. Хіоні заарештували. Слідчі НКВС згадали його походження і звинуватили авіаконструктора у шпигунстві на користь Греції. 11 лютого 1938 р. Василя Хіоні засудили до смертної кари. Вирок виконали через 11 днів.

Інша жертва сталінських репресій – Костянтин Калінін – належав до середнього покоління українських авіаконструкторів. В роки Першої світової війни він служив в російській авіації, а у 1918–1919 рр. – в повітряному флоті Української Держави та Директорії УНР. У 1920 р. К. Калінін перейшов на службу до більшовиків, а згодом стояв біля витоків створення Київського авіазаводу. Найбільш плідний період його діяльності пов'язується з Харковом, де Калінін створив вдалі пасажирські моноплани К-4 і К-5, а також літак-гігант К-7. Новаторські роботи конструктора, зокрема, проекти літаків за схемою «літаюче крило», набагато випередили час. Однак в липні 1934 р. конструкторське бюро К. Калініна за наказом з Москви перевели до Воронежа. Упродовж кількох років конструктор ще намагався реалізувати свої передові ідеї, однак 1 квітня 1938 р. його заарештували. А далі – все за стандартною схемою: слідство, катування, звинувачення у шкідництві й шпигунстві. 22 жовтня 1938 р. на судовому засіданні, яке тривало 10 хвилин, Калініна засудили до розстрілу. Вирок виконали того ж дня.

У цілій низці випадків органи НКВС не вдавались до фізичного знищення фахівців. Їхні знання та вміння використовувались у тюремних конструкторських бюро – сумнозвісних «шарашках». Перша з них – ЦКБ-39 – була організована ще в грудні 1929 р. А наприкінці 1938 р. «завдяки» впливу до тюрем авіаційних конструкторів, заарештованих під час другої хвилі репресій, було організоване конструкторське бюро ЦКБ-29 (воно ж – спецтюрма № 156), у якому працювало кілька десятків фахівців. Одним з них був Йосип Неман, представник молодшого покоління

українських авіаконструкторів. Перший досвід він здобув у конструкторському бюро К. Калініна. У 1929 р. Й. Неман закінчив Харківський технологічний інститут, а наступного року, не маючи ще ні вченого звання, ні наукового ступеню, очолив кафедру конструкції літаків у щойно організованому Харківському авіаційному інституті.

27-літній завідувач кафедри робив ставку на молодь – він запровадив у навчальний процес реальне проектування літаків. Це виявилось цілком виправданим. Незабаром під керівництвом Й. Немана був створений революційний пасажирський моноплан ХАІ-1 – перший в Європі (і другий у світі після виробу американської фірми «Локхід») літак із шасі, що прибиравось в польоті. Він випускався невеликою серією на заводах у Києві та Горькому, а також став основою для літака-розвідника ХАІ-5 (Р-10). У 1936 р. Немана призначили головним конструктором харківського авіазаводу № 135, де й випускався Р-10. Процес впровадження літака в серію супроводжувався характерною для радянських часів «штурмівщиною». Заводу ставились виробничі завдання, які аж ніяк не узгоджувались з його реальними можливостями. Колектив заводу № 135, а особливо інженери та конструктори, опинився між Сциллою і Харибдою: за випуск неякісної продукції винних оголошували «шкідниками» і піддавали репресіям, а намагання усунути недоліки призводило до зриву плану випуску літаків і, знову ж таки, до репресій. У квітні 1938 р. було заарештовано двох найближчих помічників Немана – С. Жолковського та Р. Марона, а трохи пізніше – керівника серійного конструкторсько-технологічного бюро А. Уніка. Нарешті, 11 грудня 1938 р. настала черга самого Й. Немана – його заарештували і засудили до 15 років таборів за «організацію шкідництва на заводі і як агента іноземної розвідки». Покарання він відбував у ЦКБ-29, де очолював бригаду фюзеляжів. 19 липня 1941 р. Йосипа Немана звільнили зі зняттям судимості (але не реабілітували). Він працював на авіазаводах в Омську й Казані, а у 1944 р. повернувся до Харкова на свою посаду завідувача кафедрою ХАІ, яку й обіймав до смерті у 1952 р.

Характерно, що усі згадані нами конструктори у часи хрущовської «відлиги» були реабілітовані через відсутність складу злочину – тобто, обвинувачення, висунуті проти них, були цілком безпідставні.

**ОПЕРАЦІЯ «ЗАХІД»
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

21 жовтня 1947 р. в західних областях Радянської України розпочалася операція «Захід» або якщо використовувати автентичну мову документів – «Запад».

Операцію планувалося провести впродовж одного дня, проте внаслідок складних погодних умов, особливо в Карпатах на Буковині, її було продовжено до 23 жовтня 1947 р. В результаті операції з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської (Івано-Франківської), Тернопільської та Чернівецької областей було насильно депортовано до Сибіру та Казахстану 26 332 сім'ї – 77 791 особу. З них – 18 866 чоловіків, 35 685 жінок та 23 240 дітей до 15 років.

Як метод репресій, операція не була чимось унікальним. Комуністичний режим розпочав використовувати депортації ще навіть до створення Радянського Союзу. Перше примусове виселення було здійснено у 1920 році. Першими жертвами політичної репресії у вигляді депортації стали козаки, що мешкали на Північному Кавказі та були антикомуністично налаштовані.

З того моменту примусові депортації здійснювалися спочатку за класовою ознакою – проти так званого ворожого елемента. В 1930-х роках до класового принципу здійснення примусових виселок додається також і національний.

Під час завершення Другої світової війни та після неї депортації починають використовуватися також і як інструменти боротьби проти народів-зрадників (наприклад кримських-татар), і як інструмент боротьби з широким антикомуністичним підпільним рухом. Особливо це стосується західної частини Радянського Союзу: України та країн Балтії.

Важливо зазначити, що операція «Запад» була однією з перших операцій виселення цивільного населення у якості інструменту боротьби проти антикомуністичного партизанського руху.

Власне вона проводилася на пропозицію органів державної безпеки з метою поборення українського збройного антикомуністичного підпілля: Української повстанської армії та Організації українських націоналістів.

Операція була проведена відповідно до наказу Міністра державної безпеки ССРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. Вона передбачала депортацію сімей ув'язнених, вбитих, або діючих українських підпільників, що вели партизанську боротьбу проти радянської влади.

Поряд з наступними в хронологічному порядку депортаційними операціями, такими як «Весна», «Прибой» чи «Север», операція «Запад» є мало званою.

Загалом процеси примусового виселення українців з західних областей України у повоєнний період через їх підтримку антикомуністичного руху є зніаними серед істориків. Проте про операцію «Запад» як окремо плановану подію написано лише декілька статей, а також декілька загальних згадок у монографія, які як правило стосуються загалом репресій, здійснюваних радянською владою на території західної України.

Збірники документів, що стосуються депортацій чи совєцьких репресій не містять повної інформації щодо операції «Запад» і є спорадичними. Подекуди у збірниках документів, які узагальнюють відому інформацію про совєцькі депортації, взагалі відсутня інформація про операцію «Запад».

В англійській історіографії згадки про операцію «Запад» практично відсутні або ж вона згадується в звуженому контексті. Попри те, що дослідження про наступні схожі операції в англійській історіографії є.

Прийняття 9 квітня 2015 р. «декомунізаційних законів», зокрема Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» суттєво збільшило можливості до дослідження історії України у ХХ ст., в тому числі й операції «Запад».

Хронологічно архівні документи комуністичних репресивних органів в ГДА СБУ охоплюють період від 1918 року (часу створення ЧК) до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 році. Це понад 800 тис. справ, з них у Києві понад 224 тис. одиниць зберігання та понад 735 тис. – у регіонах. В ГДА СБУ ці документи містяться в 48 фондах, об'єднаних за тематично-хронологічним принципом та фондоутворювачем.

Загалом, за особливостями документів та справ, що становлять так званий архів КГБ, всі фонди можна розділити на чотири блоки:

1. персоніфіковані фонди;
2. колекція друкованих видань;
3. нормативно-розпорядчі документи;

4. документи підрозділів НКВД-КГБ.

У кожному з цих тематичних блоків присутні фонди, що містять інформацію про операцію «Запад».

Найбільш важливим джерелом безпосередньо планування, проведення та результатів операції «Запад» є фонди з четвертого тематичного блоку.

Перш за все – це фонд 2 «Управління боротьби з бандитизмом НКВС, Управління 2-Н та 4-те управління НКВС-КДБ УРСР, м. Київ. (1943-1960)».

Саме в цьому фонді зберігаються справи 673, 674, 675, 676, 677 та 727, які дають можливість вивчити наказову та розпорядчу базу операції, протоколи нарад керівного складу репресивних органів, інструкції, розрахунки щодо необхідних ресурсів та забезпечення особовим складом (в тому числі з партійних та інших органів ССР), керівний склад операцій, та опрацювати діловодчу складову операції.

В зазначених справах містяться звітні документи, які засвідчують перебіг операції «Запад» в хронологічній перспективі. Важливою складовою цих справ є також повідомлення про реагування місцевого населення на підготовку та проведення примусового виселення.

Окрім архівних документів у фонді зберігаються карти з планування операції «Запад» (Спр. 893). На них зазначено межі оперативних секторів, місця погрузок, необхідну кількість автотранспорту та вагонів, а також маршрути слідування.

Важливу інформацію низового рівня містять фонди регіональних управлінь МГБ:

- Фонд 71 «УМДБ-УКДБ по Львівській та Дрогобицькій областях»;
- Фонд 72 «УНКВС-УКДБ по Волинській області»;
- Фонд 73 «УНКДБ-УКДБ в Тернопільській області».

Окрім того, у Фонді 16 «Секретаріату ГПУ-КГБ» знаходяться доповідні записки від центрального офісу комуністичної спецслужби до Москви і до керівництва комуністичної партії, а також про настрої серед місцевого населення.

Завдяки Фонду 9 «Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК-КДБ СРСР, ВУНК-КДБ УРСР», що власне і становить тематичний блок три, ми можемо проаналізувати законодавчу, базу якою керувалися чекісти при проведенні депортацій. Документи фонду свідчать, що нормативна база операції безпосередньо ґрунтується та є логічним продовженням нормативно-правових документів щодо депортацій довоєнного періоду.

У фондах першого тематичного блоку зберігаються особові справи щодо співробітників, які здійснювали проведення операції.

Окремим важливим джерелом є документи другого тематичного блоку. Це трофейні документи українського підпілля: вказівки, інформаційні листи, листівки, повідомлення, звіти та інші документи. Вони були зброшуровані чекістами в три окремі багатотомні справи (Ф. 13: Спр. 376, 372 та 398).

Зазначені документи дають можливість вивчити, що знало українське підпілля про планування операції «Запад», яким чином реагувало на проведення та її наслідки.

Архівні матеріали, що зберігаються в ГДА СБУ, дають можливість розкрити та дати відповіді на цілий ряд дослідницьких питань. Можна означити декілька з них:

- особливості та унікальні моменти операції «Запад» як інструменту боротьби з антикомуністичним підпіллям;
- проведення та наслідки операції – рівень успішності щодо визначених цілей;
- роль та місце операцій з примусового виселення в «советизації» новоокупованих територій;
- використання досвіду операції «Запад» при планування та проведенні наступних операцій.

Пошук відповідей на ці питання дозволить підтвердити або спростувати гіпотезу, що проведення операції «Запад» стало першою спробою використати примусову депортацію як спосіб боротьби з антикомуністичним повоєнним рухом, що призвело до використання отриманого чекістами досвіду в країнах Балтії та Молдові.

Таким чином, комплекс архівних документів ГДА СБУ дає можливість, в перспективі, докладно проаналізувати та дати відповіді на зазначені дослідницькі питання на рівні Радянської України та, частково, Радянського Союзу.

СЕКЦІЯ 1

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 1920 – 1950 рр.

Голубко В.Є., д.іст.н., професор
*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

**РЕПРЕСІЇ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ 1930-х РОКІВ В
РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ВИСВІТЛЕННІ ЖУРНАЛУ «ТРИЗУБ»**

Апогеєм сталінських репресій в Україні стали 30-ті роки ХХ ст. Комуністичний режим, що водночас уособлював російську окупацію, розгорнув шалений наступ на будь-які прояви самобутності українського громадського, культурного, духовного й особливо політичного життя.

Непересічну роль в інформуванні світової громадськості у злочинах окупаційної влади в Україні відіграв журнал «Тризуб», що був напівофіційним органом еміграційного уряду УНР і виходив у Парижі впродовж 1925–1940 рр.

Найбільше матеріалів про репресії комуністичної влади в радянській Україні поміщено у журналі з 1930 по 1938 рр. Саме на цей час припадає згортання проголошеної раніше політики українізації і розкручується махових масових репресій супроти усієї української нації.

На своїх шпальтах «Тризуб» запровадив відповідні рубрики, які інформували читачів про події в радянській Україні: «Червоний терор на Україні», «Хроніка», «З Великої України», «Масові арешти на Україні», «По совітських тюрмах». Аналіз політики радянського окупаційного режиму часто подавали редакційні статті журналу, як і окремі автори.

Серію матеріалів, які «відкривають» тему масових репресій в Україні «Тризуб» розпочинає з 1930 р. коли завершувався сфальсифікований владою процес «Спілки Визволення України», що ознаменував згортання українізації і перехід до жорсткого антиукраїнського політичного курсу. Характеризуючи його перебіг, журнал акцентує увагу на тому, що «процес є один із соток тих процесів, якими совітська юстиція змагається тероризувати і залякати українську націю. Це все є факти і події, які характеризують життя окупованої України, за останні місяці... Чи не вказують вони, що період передишки, період змички з селянством, порівнює толерантного відношення до української культури, до

решток української автономії кінчився цілком і безповоротно? Українському-народові оголошено рішуче і недвозначно війну; московські можновладці перейшли в наступ проти України. Військові дії розпочато на широкому фронті».

Наступна тема, яка розглядається журналом у контексті розгортання тотального наступу на українське національне життя – репресії над Українською Автокефальною Церквою. Редакція журналу звертає увагу на системну підготовку влади до її знищення: постійні звинувачення у зв'язках з «контрреволюцією», «петлюрівщиною». Усе це на переконання редакції «Тризуба» свідчить про боязнь влади перед утвердженням національної церкви в Україні. Політичні репресії розпочаті радянським режимом справою СВУ журнал оцінює як ганебну комедію, «яка має підкопати дальший розвиток українського національно-державного руху, скерованого проти московської диктатури».

Цілком зрозуміло, що журнал не зміг обійти увагою більшовицьку політику колективізації, що вилася у справжній геноцид проти українського народу. Редакція «Тризуба» ще на початку 1930 р. передбачала катастрофу, яку вона несе українському селянству: «Війна, розпочата більшовиками з селянством, в повному ході. Несе вона повну руїну і повний занепад для основи української нації, українського селянства». Найбільший масив матеріалів, що висвітлюють голодомор в Україні подавав тижневик у період з січня 1932 по жовтень 1933 р. Він відіграв помітну роль в інформуванні світової громадськості про влаштований сталінським режимом голодомор в Україні

Середина – друга половина 1930-х рр. стала періодом масових політичних репресій в СРСР. Вони не оминули й радянської України і своїм вістрям були спрямовані передусім проти українського національного руху. Значний інтерес у «Тризуба» викликали повідомлення про розправи не лише над українськими громадськими та культурними діячами але й партійними і державними функціонерами радянської України. Особливо це помітно у публікаціях, які стосувалися самогубства голови уряду УРСР П.Любченка (серпень 1937 р.), а також арешту (жовтень 1937 р.), пізніше (8 лютого 1938 р.) розстрілу його наступника М. Бондаренка, арешту (листопад 1937 р.) чільного партійного і радянського діяча В. Затонського. У редакційній статті «Любченко й інші» розкрито механізм радянських репресій суть яких зводилася до звинувачень у зв'язках з іноземними розвідками, «зрадою» інтересам українського народу, приналежністю до міфічних

антирадянських організацій, особливо українських. Редакція часопису на підставі опублікованих матеріалів про масовий терор розв'язаний сталінським режимом констатує: «Після трагічного кінця найвидатніших представників старої большевицької гвардії, після недавнього розстрілу маршала Тухачевського і червоних генералів і низки совітських послів і військових агентів закордоном – ніхто в московському царстві, яке б високе становище він не займав, не може бути гарантованим від наглого кінця свого життя». Вона ставить резонне запитання: «На кого ж тепер Москві покладатися? Українці од старого до малого, – не виключаючи ані давніх большевиків, як Скрипник, ані перехрещених на московську віру українських есерів, як Любченко, ані вихованців сучасного окупаційного режиму, як оце Бондаренко, – всі українці показують себе непевними. Хіба лише на чужинців?». І робить висновок, що «могутній процес національного розвитку на Україні внівець повертає всі намагання Москви опанувати поневоленою землею і наперед засуджує дальші спроби в цьому напрямі її наймитів, до якої б нації вони не належали».

Матеріали, які подавав тижневик щодо інформативності можна поділити на первинного походження, які базувались на власних оригінальних повідомленнях, що роздобувала редакція, і вторинні – передруки з інших видань, зокрема критично проаналізовані матеріали, почерпнуті з радянської преси.

Загалом «Тризуб» об'єктивно відтворював інформацію щодо репресій сталінського режиму в радянській Україні і подавав їх крізь призму популяризації ідеї національно-визвольної боротьби українців проти російської окупації України.

*Гула С.А., аспірант
Інститут історії України НАН України*

«ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ» АБО ЯК ВИХОВУВАЛИ ВИКОНАВЦІВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

Загальновідомо, що система НК-ДПУ-НКВС була створена та функціонувала як один з інструментів боротьби за збереження та легітимізації більшовицької влади, виконання масових політичних і господарських кампаній. Репресії у різних формах, в тому числі фізичне знищення активних чи прихованих противників радянської влади, були невід'ємною складовою діяльності чекістів.

Окремі репресивні акції проводилися з урахуванням формальностей норм кримінально-процесуального права: погоджувалося здійснення репресивних заходів з обласним УНКВС, отримувалися санкції прокурора на арешт осіб, умовно дотримувалися строки ув'язнення, терміни висунення обвинувачень, проведення допитів тощо. Хоча й ці елементарні вимоги досить часто порушувалися. Проте найбільше правовий нігілізм характерний для періоду терору 1937–1938 рр., коли порушувалися навіть елементарні формально визначені процедури репресій. Аби зрозуміти чому так сталося, необхідно провести компаративний аналіз правопорушень в структурі НКВС за роки, що передували «великому терору». У пропонованій доповіді на основі аналізу наказів Вінницького обласного управління НКВС (далі – ВОУНКВС) за 1935–1938 рр., характеризуються правопорушення співробітників НКВС та їхня відповідальність.

У контексті дотримання співробітниками НКВС норм радянського законодавства, варто назвати фактори, які впливали на діяльність спецслужб. По-перше, політичні завдання союзного і республіканського центрів влади та управління, які ставилися перед спецслужбами, інколи мали більшу юридичну вагу, ніж норми кодексів. По-друге, діям працівників спецслужб була притаманна звичка застосування так званої революційної доцільності у виборі методів роботи та засобів впливу. Адже у 1937–1938 рр. було чимало «старих» чекістів, які безпосередньо працювали в перші революційні роки і в період «Великого терору» займали керівні посади в органах НКВС. По-третє, хоча пропаганда переконувала, що партія направляла лише найкращі кадри до органів ДПУ–НКВС, утім загальний освітній рівень працівників НКВС був низьким, не кажучи вже про наявність юридичної освіти.

На основі аналізу наказів ВОУНКВС щодо фактів правопорушень співробітників органів держбезпеки з'ясовано, що до винуватців застосовувалися такі види покарань: зауваження, попередження, догана, сувора догана, сувора догана з попередженням, арешт (на 3, 5, 7, 10, 15, 20 і 30 діб), який міг бути з виконанням службових обов'язків або без них, арешт і звільнення, арешт і переведення на іншу посаду або місцевість, зняття з посади, звільнення, передача порушника до суду військового трибуналу. У 1935 р. зафіксовано 182 випадки притягнення співробітників держбезпеки до відповідальності, у 1936 р. – 271, у 1937 р. – 173, у 1938 р. – 78. За період з 1935 р. по 1938 р. найчастіше застосовувався арешт – 349 випадків, що складає майже половину усіх

видів стягнень – 49,6 %. На другому місці була догана – 132 випадки, тобто 18,8 % усіх стягнень, на третьому – сувора догана – 103 випадки, що складало 14,6 % з-поміж усіх видів покарань.

Щодо видів правопорушень працівників спецслужб, то їх можна розділити на три типи:

1) порушення службових та посадових обов'язків – невиконання директив, доручень, інструкцій, службова недбалість та халатність. Окремо відслідковувалися порушення в оперативно-агентурному напрямі та в паспортній роботі;

2) правопорушення, скоєні працівниками з корисливих мотивів та грубі дисциплінарні проступки – аморальна та неетична поведінка, зловживання службовим становищем, що загалом кваліфікувалися як дискредитація органів НКВС. До цієї категорії правопорушень відносилися також пияцтво, хуліганство, самозабезпечення, крадіжка, незаконне вилучення і присвоєння грошей та інших матеріальних цінностей в ув'язнених тощо;

3) порушення «соціалістичної» або революційної законності, тобто норм радянського кримінального і процесуального законодавства – безпідставний і незаконний арешт (без санкції прокурора та погодження з облуправлінням), порушення термінів тримання під вартою у камерах попереднього утримання та термінів ув'язнення, перевищення термінів висунення обвинувачень, порушення строків проваджень по карних справах, створення фіктивних справ та фальшування доказів, застосування фізичної сили тощо.

Проаналізовані статистичні дані засвідчили наявність значної кількості правопорушень серед співробітників ВОУНКВС напередодні «Великого терору». Компаративний аналіз накладених на них стягнень показав, що окремі правопорушення стали нормою у діяльності чекістів.

Аналіз накладених стягнень продемонстрував, що найсуворіша відповідальність наставала за порушення посадових обов'язків і виконавчої дисципліни, фінансові зловживання, а також слабку оперативно-агентурну роботу. Також суворе покарання порушники отримували за використання свого службового становища для задоволення особистих потреб і за так звану «неетичну поведінку» або «дискредитацію органів НКВС». Натомість за порушення «соціалістичної законності», яких теж було чимало, до винуватців відносилися поблажливо. У такому випадку каралося не стільки порушення прав звинувачених, ув'язнених чи підозрюваних, скільки факт недотримання

революційної законності чекістом, і, як наслідок, його дискредитація органів.

На нашу думку, проаналізовані правопорушення співробітників радянських органів держбезпеки відображали правовий рівень функціонування системи НКВС не лише Вінницької області. Отримані дані можна екстраполювати на загальнореспубліканську площину. Встановлені факти систематичного вчинення окремих видів порушень, зокрема так званої «революційної законності» у 1935–1936 рр., в подальшому стали причиною незаконних арештів, фабрикування справ та призвели до масових смертельних вироків періоду «великого терору» 1937–1938 рр.

*Дем'янюк О.Й., д.іст.н., професор
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти*

ВБИВСТВА КЕРІВНИКІВ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ Ю. ТЮТЮНИКА ТА Ю. ОТМАРШТАЙНА

17 жовтня 1921 р. Головний отаман Симон Петлюра підписав наказ про початок походу в Україну. Командувачем було призначено отамана Юрія Тютюнника, начальником штабу – полковника Юрія Отмарштайна.

Радянський уряд України оголосив надзвичайний стан у Волинській, а також у Київській, Подільській, Одеській губерніях. РВР Київського військового округу вислала в район Коростень – Овруч – Радомишль для протидії українським повстанцям 44-ту та 45-ту стрілецькі, 7-му і 9-ту кавалерійські дивізії.

Волинську групу з 12 листопада постійно переслідувала й нав'язувала бій 9-та кавалерійська дивізія на чолі з Г. Котовським. Не виправдалися сподівання отамана Ю. Тютюнника на підтримку його рейду місцевими повстанськими загонами, адже час, коли селянські невдоволення перебували на піку минув. Від місцевих селян українська армія отримувала посильну допомогу, співчуття, але до зброї селянство братися не бажало.

13 листопада в с. Войташівка відбулася нарада командирів Волинської групи. Враховуючи реальні обставини походу й доповідь начальника штабу полковника Ю. Отмарштайна, було прийняте рішення про повернення на захід до кордонів із Польщею.

Після поразки поблизу с. Малі Миньки Волинську групу було

переформовано. Вночі 20 листопада 109 українських повстанців перейшли радянсько-польський кордон і були інтерновані поляками. Співробітники Партизансько-повстанського штабу (ППШ), які були серед інтернованих повернулися у Львів і Рівне.

Трагічно склалася подальша доля обох керівників Другого зимового походу – отамана Ю. Тютюнника й полковника Ю. Отмарштайна. В їхніх долях, як і в більшості доль військово-політичних діячів того переломного періоду, було дещо спільне схоже, але значними були й відмінності. Тому варто зупинитися на окремих, однак важливих для усвідомлення життєвого шляху й політичних уподобань, позиціях цих відомих військових діячів доби Української революції.

Так, обидва брали участь у Першій світовій війні. Ю. Тютюнник, покликаний до імператорського війська ще напередодні війни, в жовтні 1915 р. закінчив Горійську школу прапорщиків. Службу проходив у 6-му Сибірському полку, згодом – у 32-му піхотному запасному полку.

На початку квітня 1917 р. прапорщик Ю. Тютюнник заснував у 32-му піхотному запасному полку Український військовий клуб. Разом із однодумцями здійснив перетворення свого військового підрозділу в 1-й Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка.

Взявши участь у Другому всеукраїнському військовому з'їзді, Ю. Тютюнник був обраний членом УЦР. У листопаді-грудні 1917 р. обіймав посаду коменданта військової в'язниці Києва й гауптвахти Київської залози. Тоді ж став членом політичної ради при Генеральному Військовому Секретарстві УЦР.

Навесні 1918 р. Ю. Тютюнник був відряджений українською владою до Звенигородського повіту Київської губернії уповноваженим Військового міністерства УНР по демобілізації на Звенигородщині. Проживаючи в с. Будищі, долучився до організації Вільного козацтва, був обраний його кошовим отаманом. Навесні 1918 р. на чолі козацьких загонів брав участь у роззброєнні збільшовичених частин російської армії, що поверталися з фронту Першої світової війни.

У добу Гетьманату «Українська Держава» Ю. Тютюнник став одним із керівників Звенигородського повстання, яке спалахнуло влітку 1918 р. проти австро-німецького перебування в Україні й гетьманського режиму. Був арештований та відправлений на гауптвахту. У ніч проти 14 грудня організував повстання на гауптвахті, у результаті якого в'язні захопили частину Києва, чим допомогли війську Директорії перейняти владу в місті.

Надалі співпрацювати з республіканською владою Ю. Тютюнник відмовся, пояснюючи своє рішення прагненням порозуміння з більшовиками. Щоправда зміна політичного світогляду не була тривалою. Побувши начальником штабу 1-ї бригади (командир – отаман Н. Григор'єв) 1-ї Задніпровської дивізії РСЧА, комендантом Одеси, командиром 1-ї бригади 6-ї Української радянської дивізії, Ю. Тютюнник навесні 1919 р. підтримав антибільшовицьке повстання отамана Н. Григор'єва.

Після поразки повстання, Ю. Тютюнник на чолі невеликого загону з'єднався з Дієвою армією УНР. Загін під його командою було переформовано у Київську групу Дієвої армії УНР.

Від 5 грудня 1919 р. став заступником командувача Дієвої армії УНР М. Омеляновича-Павленка з виконанням обов'язків начальника Збірної Київської дивізії. З 5 жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий.

Навесні 1921 р. Ю. Тютюнник став членом Вищої військової ради УНР, у 1921 р. – керівник Партизансько-Повстанського штабу. Тоді ж почав тісно співпрацювати з Ю. Отмарштайном.

Влітку 1923 р. спецслужбами УСРР був вивезений на радянську територію та заарештований. Викладав у Харківській школі червоних старшин. Використовувався органами радянської влади для дискредитації українського національного руху. На їхнє замовлення описав пережите, тенденційно змалювавши політичних і військових діячів УНР.

12 лютого 1929 р. Ю. Тютюнника знову арештовано і вивезено до Москви. У грудні 1929 р. колегія ОДПУ СРСР винесла йому смертний вирок, який виконано в жовтні 1930 р.

Значно менше інформації про Ю. Отмарштайна. Під час Першої світової війни він служив у Лубенському полку. У 1917 р. закінчив Другі курси академії Генштабу. Цього ж року призначений старшим ад'ютантом штабу 8-ї піхотної дивізії, потому – старшим ад'ютантом штабу Кавказького кінного корпусу.

В Українській революції з 1918 р. Почергово був командиром сотні Лубенського кінного полку Сердюцької дивізії армії Української Держави, начальником штабу Осадного корпусу Січових стрільців, 2-ї дивізії Січових стрільців, військовим аташе УНР у Сербії.

15 грудня 1919 р. Ю. Отмарштайн був інтернований польською владою. З квітня 1920 р. – начальник штабу Української бригади у Чехословаччині. Розробляв напрямки діяльності УВО в УРСР (практичну роботу вів Ю. Тютюнник). З червня 1921 р. – начальник ППШ, з жовтня –

начальник штабу Української повстанської армії під орудою Ю. Тютюнника.

У лютому 1922 р. полковник Ю. Отмарштайн був підступно вбитий за нез'ясованих обставин поблизу табору інтернованих вояків Дієвої армії УНР у Щепіорно (Польща). За однією з версій Ю. Отмарштайна вбито оточенням С. Петлюри з метою вилучити документи, які «компрометували поляків та Петлюру» (так, зокрема, вважав Ю. Тютюнник), за іншою – вбивцями були радянські агенти з оточення Головного отамана, ще за однією – вбивство організували польські спецслужби. Достеменно відомо лише те, що Ю. Отмарштейн був незручною фігурою для різних політичних таборів.

*Доценко В.О., д.іст.н.,
Таврійський національний університет
імені В.І. Вернадського*

РАДЯНСЬКА ІДЕОЛОГЕМА ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ТА ПОБУДОВА НОВОГО ПРОЛЕТАРСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 1920-30-ті рр.

В основі комуністичної ідеологемі сталіністів лежали погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. В тому, що стосувалося держави, Сталін цілком свідомо сприймав Маркса, і Енгельса, і «Державу і революцію» Леніна як утопічну романтику. Сталін розумів «радянську владу» зовсім не як безпосередню диктатуру виробників, зовсім не як самоуправління робітничого класу. Для Сталіна «новий тип держави», що ховався за словами про «радянську владу» та «Паризьку комуну», зовсім не означав якогось типу виборності чи підзвітності (відповідальності). Від революційних часів він зберігав тільки замаскованість владними декораціями партійної диктатури, нібито обраної масами, «трудащими класами». Тому Сталін так легко пішов на «найдемократичнішу в світі Конституцію», що надавав «радам» тільки декоративного і ідеологічного значення. «Новий тип держави» полягав у ліквідації громадянського суспільства з його багатопартійністю і ліквідацію розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою владою. «Радянська влада» – це диктатура партії, партійна дисципліна, всезагальна ідеологія і пропаганда та найголовніше це диктатура, вождя.

Сталінська ідеологема державного насильства над суспільством полягала не тільки у утопічному комунізмі, а й у соціальній інженерії. Жертвами на закладання новому комуністичному Богу мали стати люди з «неправильним» соціальним походженням: куркулі, священики, колишні землевласники, колишні царські чиновники, «асоціальні» елементи тощо. Їх соціальне походження, згідно пролетарської суспільно-правової доктрини не давало їм право на життя. Нова пролетарська держава мала мати пролетарську владу (владу комуністичної партії), пролетарське суспільство і пролетарське право. Виходячи з даних ідеологем Сталін став свого пролетарським Робесп'єром – виконавцем задумок ідеологів марксизму-ленінізму. Сталін прагнув перетрусити суспільство, змінивши його стратифікацію та еліту. Знищуючи місцевих і партійних сатрапів, убивши і виславши в заслання соціальних і національних ворогів, водночас вождь просував і виховував нове покоління партійно-радянських кадрів та вибудовував нову стратифікацію суспільства. Сталін та його послідовники заохочували всі прошарки суспільства до доносів, а за ними йшли арешти й суди. Кожен повинен був зробити свій внесок у викриття та усунення уявних ворогів. Вони розглядали доноси, арешти і суди засобом мобілізації населення та засобом виховання і навчання населення брати участь у системі, яка залучає кожного громадянина до драматичного процесу створення нового радянського суспільства. Це мало вигляд свого роду політичного виховання суспільства, створення нових ідейних радянських людей.

Тоталітарна держава – комуністична держава, поліцейська держава – все це одне і те ж, синоніми, які підкреслюють панування держави над особистістю, повна безправність людини перед владою держави, яка спирається на терор таємної поліції. Тоталітарна владна піраміда нагадує собою багаторівневий пиріг із виготовлений із сотень тисяч суспільних інгредієнтів. Наверху, на недосяжній висоті кремове родзинка у вигляді недосяжного вождя, а також кремове обрамлення у вигляді вищого державно-партійного керівництва. Навіть вищі партійно-державні чиновники (номенклатура) не може повпливати на рішення керівника партії, держави, народу. Але вони всесильні стосовно верхніх слоїв державно-партійного суспільного пирога. Кожен прошарок пирога надійно захищений від нижчих прошарків системою особистої відданості, партійними фільтрами та системою номенклатурних посад. Однак потрапити до вищих прошарків можна, виконавши певні умови, або коли вождь вирішить шляхом репресій змінити партійно-державну верхівку.

Будучи тоталітарною ідеологією радянський комуно-марксизм передбачав тотальний контроль держави за всім суспільством. Всі незалежно від посади і соціального статусу мали підкорюватись державі – партії – вождю. Зміст послідовного тоталітаризму полягає в тому, що він не допускає жодних виключень з правил, жодної опозиційності думок і дій. Всі в державі рівні перед диктатором своєю нікчемністю. Кожного він може стерти в табірну пилюку, а може звеличити і поставити над суспільством. Тільки диктатор – вождь може мати абсолютну владу, яка втілює державну владу. Одночасно у тоталітарних державах проходили процеси уніфікації духовного і особистого життя її громадян. Завдання уніфікації полягало в тому, щоб заставити, привчити соціальні верстви, народ, суспільство, пересічного громадянина мислити ідеологічно правильно, так як хочуть партійно-державні керівники і особисто вождь. Тільки така уніфікація може забезпечити тоталітарній державі внутрішню безпеку і міцний ідеологічний фундамент, а її громадян перетворити на безвідмовних виконавців партійно-державних рішень.

Перевиховання мас в дусі ідеологом правлячої партії не могло залежати від простого рішення вождя і партії. Процес перевиховання мас включав у себе тотальну партійно-державну пропаганду, яка охоплювала всі сторони духовного життя суспільства і монополюно використовувала всі засоби ідейного впливу на маси. Націоналізація преси та друку, жорстка цензура, використання періодичних репресій проти журналістів та редакторів дозволяли тоталітарній владі контролювати суспільство. Всі газети та журнали в державі нагадували собою тошнотворний пончик, виготовлений з однакових інгредієнтів та за однаковим рецептом. З коментарями політичної ситуації в країні виступали тільки партійно-державні функціонери та вождь. Коментарі лягали в основу повідомлень та заміток регіональної та місцевої преси. В тоталітарній державі освіта також підпорядковувалась завданням пропаганди. Державні ідеологи формували у громадян нову історичну пам'ять, ідеалізуючи конкретну історичну епоху та її діячів. Вони забороняли ідеологічно хибну літературу, вилучаючи з бібліотек і приватних книгозбірень уже надруковані праці ворогів народу, режиму держави, партії.

Отже, антидемократична комуністична тоталітарна ідеологема передбачала існування тоталітарного суспільства, у якому існує повний (тотальний) контроль держави над усім його життям, що знаходить своє вираження в одержавленні усіх легальних організацій, не обмежені законами повноваження влади, забороні демократичних інститутів,

фактичної ліквідації конституційних прав і свобод, мілітаризації виробництва і всього громадського життя, жорсткі репресії у відношенні до опозиції і будь-якого інакомислення взагалі.

Жив'юк А.А., к.іст.н., доцент
*Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука*

«ЦЕ НАЙДЕМОКРАТИЧНІШІ ВИБОРИ В УРСР»: «ВЕЛИКА БЛОКАДА» 1946 р. У МІЗОЦЬКОМУ РАЙОНІ

10 лютого 1946 р. відбулись перші повоєнні вибори до Верховної Ради СРСР. У західних областях УРСР вони розглядались більшовицькою владою як стратегічні. Компартійне керівництво розраховувало використати їх результати задля прискорення процесу радянзації краю та згортання національного руху Опору. Формально відповідальність за організацію виборів та їх проведення покладалася на органи місцевої компартійно-радянської влади, однак реально результат – стовідсоткову явку виборців на дільниці та блокування можливих спроб зриву виборів з боку підпілля – покликані були забезпечити силові структури.

Упродовж жовтня 1945 – лютого 1946 рр. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило щонайменше дев'ять постанов, назви яких націлювали органи більшовицької влади і каральні структури в західних областях УРСР на «політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів», «посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами».

Вирішальну роль у підготовці до виборів відведено так званій «великій блокаді», яка передбачала демонстрацію більшовицьким режимом своєї сили і домінування в Західній Україні. З грудня 1945 до весни 1946 р. здійснено масштабну операцію проти ОУН і УПА. За час «великої блокади» проведено 15562 операцій, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. причетних до ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань.

У журналі «Інформатор», виданому крайовим проводом ОУН на ПЗУЗ, у числі 1 за 1946 р., повідомлялось: «В половині січня всі села Волині і Полісся були обставлені гарнізонами більшовицьких військ, які мали на меті «підготувати» населення до виборів до Верховної Ради

СССР. Війська розмістилися по 18-22 чол. на село. Кожна групка при собі мала агітатора-пропагандиста. Основним же завданням цих гарнізонів було знищити революційно-визвольний рух українського народу, здушити вільну думку і прагнення. Ці гарнізони разом з РО МВД ходили на засідки, постійно перевіряли господарки прикріплених до них сіл, шукаючи за повстанцями. В цьому ж місяці відбулися численні арешти».

Повстанці чинили запеклий опір, відомості про що знаходимо в тому ж «Інформаторі», зокрема про бій 2 січня 1946 р. відділу «Гармаша» з підрозділом НКВД коло с. Майдан Мізоцького району, де радянські втрати склали 9 чол. вбитими.

Мізоцький район у повоєнній історії українського руху Опору посідає особливе місце: саме тут напровесні 1943 р. започатковані регулярні підрозділи УПА, тут 21-22 листопада 1943 р. проходила конференція поневолених народів Східної Європи та Азії, тут 21-27 квітня 1944 р. відбувся найбільший в історії УПА Гурбенський бій проти внутрішніх військ НКВД, тут знаходиться село Дермань, яке вважали повстанською столицею.

Під час «великої блокади» в Мізоцькому районі продовжували тривати запеклі сутички повстанців зі спец- і опергрупами, винищувальним батальйоном, внутрішніми військами НКВД і НКГБ, посиленних частинами ЧА. Загальна чисельність – близько 1500 чол. Їм протистояли більше 5 боївок підрайонів ОУН, на територію району заходили повстанці з сусідніх районів. Загальна чисельність – до 200 чол. Хроніка бойових зіткнень з неповоротними втратами у січні-лютому 1946 р. у Мізоцькому районі нараховує кілька десятків епізодів.

«Ліквідація всіх бандгруп, боївок СБ і ділової сітки ОУН» зазначена як перший пункт плану агентурно-оперативних заходів Мізоцького РВ НКВД на період з 20 січня по 10 лютого 1945 р. «з остаточної ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів і забезпечення виборів у Верховну Раду Союзу РСР». Спектр репресивних заходів цим не обмежувався. Передбачалось організувати винищувальні батальйони в селах і масово насадити в них інформаторів; організувати дві резидентури; використати гарнізони НКО і ВВ НКВС, закріплені за виборчими дільницями, для очищення населених пунктів від підпілля ОУН і УПА; організувати чотири ЧВО з «приманками»; організувати масовий виклик населення з метою отримання даних про підпілля і вербування агентури; організувати засідки неподалік розміщених агітаційних листівок з метою затримання і вербування тих, хто їх знищує, та ін.

Як подано у звіті РВ НКГБ, за період з 1 грудня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. проведено 32 операції, вбито – 26, затримано – 47, викликалось для бесід – 569, з'явилось з повинною – 120 осіб.

Не дивлячись на блокаду, підпілля намагалось всіляко протидіяти організації і проведенню виборів. 2 січня в селах Дермань Перший і Дермань Другий «Чавун» проводив зібрання населення з приводу виборів, де закликав до їх бойкоту. У ніч з 27 на 28 січня учасники боївки «Крука» здійснили наліт на виборчу дільницю в с. Цурків, зірвали і спалили плакати, лозунги, портрети, літературу. У ніч з 31 січня на 1 лютого в с. Коршів розкидані листівки «Геть вибори в найдемократичнішій країні світу СРСР». 11 лютого, після виборів, у с. Дермань Перший на парканах розклеєні листівки і 2 плакати, на яких зображені співробітники НКВД зі зброєю, які зганяють населення на виборчі дільниці.

У ніч з 9 на 10 лютого 1946 р. боївка «Крука» з метою зриву своєчасного інформування про хід голосування на виборах здійснила диверсію в районі Спасівського лісу: зрізала шість телефонно-телеграфних стовпів, через які проходив зв'язок з Озерян на Рівне. Один з бойовиків отримав завдання підпалити у Мізочі дві виборчі дільниці і здійснити терористичні акти.

Своєрідною, хоча вже апробованою формою залякування населення, стали виїзні, у селах, суди і трибунали, які відбулись 6 лютого в с. Спасів (над учнем Глинської СШ, він потрапив у засідку, коли зривав листівку з портретом і автобіографією депутатів до ВР СРСР); 7 лютого – у с. Білашів (засуджено 7 учасників підпілля), 9 лютого – в с. Кунин (покарано повстанця, арештованого з листівками «Україна» та саморобними гаслами проти виборів до Верховної Ради).

У поствиборчому зверненні ЦК КП(б)У до населення західних областей УРСР наголошено: «Результати голосування показали, що трудящі західних областей України йдуть з партією Леніна-Сталіна, одностайно стоять за радянську владу, а зрадники українського народу – українсько-німецькі націоналісти зазнали повного провалу і жодної підтримки серед народу не мали і не мають». Наводились цифри, які характеризували голосування – у Рівненській області нібито взяли участь у виборах 99,86%, з них 98,40% віддали свої голоси кандидатам «блоку комуністів і безпартійних».

Водночас у доповідній записці Мізоцького РВ НКГБ від 12 лютого 1946 р. зазначено, що взяли участь у голосуванні 97,82 % виборців району, за кандидата до Ради союзу проголосувало 96,8 %, за кандидата

до Ради національностей – 97,7 % виборців. Під час підрахунку голосів на бюлетенях виявили намальований тризуб, написи «Не хочемо колгоспів», частина бюлетенів виявились розірваними.

Констатуємо, що, не зважаючи на бруталність і безпощадність репресій з боку силових структур, вибори 1946 р. так і не стали яскравою демонстрацією «всенародної підтримки» трудящими західних областей України політики ВКП(б).

Ісаюк О.І., д.гум.н.

Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького»

ВИЖИВАННЯ В'ЯЗНІВ, ЯК НАСЛІДОК ЕТИЧНИХ НАСТАНОВ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ УСТАНОВОК: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ НА ПРИКЛАДАХ ГУЛАГУ ТА НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ

Твердження про подібність двох тоталітаризмів – радянського та нацистського і, відповідно, їхніх репресивних систем, уже давно ніхто всерйоз не заперечує. Історіографія репресивної системи нацистського тоталітаризму, серед інших тем, також обговорює проблему тактики виживання в умовах ув'язнення у концтаборі та хронічної екзистенційної загрози, а також факторів успіху чи неуспіху тих чи інших тактик. Виглядає логічним підняти ту ж проблему у контексті радянської репресивної машини, надто, що форми та розмах репресій є цілком порівнянними.

Слід зауважити, що, оскільки політика тоталітарних режимів була засадничо спрямована на знищення цілих етнічних та соціальних груп, після оголошення їх «ворожими», саме по собі фізичне виживання та збереження адекватного сприйняття дійсності уже можна вважати свого роду перемогою. Специфіка ситуації концтабору полягала не стільки у загрозі фізичної смерті, скільки у постійній загрозі душевного зламу, як наслідку перебування у атмосфері постійної загрози, неможливості вплинути на ситуацію у будь-який спосіб та постійного спостереження, на перший погляд, абсолютно безсенсовного насильства. У такій ситуації емоційний компонент відігравав надзвичайно важливу роль – включно до визначального впливу на бажання жити у принципі.

Учасники українського визвольного руху, інституційною формою якого були Організація Українських Націоналістів обох напрямків,

Українська Повстанська армія та організації, які ставили собі за мету відновлення незалежності України, були дуже особливою групою серед в'язнів концтаборів — як нацистських, так і радянських. Їх виділяли згуртованість, вміння швидко пристосовуватися до обставин, сильна мотивація до продовження боротьби. У контексті обраної теми важливо, що одною з важливих підстав усіх згаданих особливостей були етичні та світоглядні установки. Згідно з ним, від учасника руху вимагалось постійно вдосконалюватися, особистий комфорт проголошувався другорядним елементом, основними чеснотами проголошувалися готовність до боротьби, сміливість, стійкість та витривалість. Такий стан речей підтримувався специфікою внутрішньої організації. Через необхідність постійно дотримуватися жорстких правил конспірації достатньо часто характер відносин усередині організації мав певні риси військового співтовариства. У складних ситуаціях це забезпечувало автоматичну підтримку з боку товаришів по нещастю та, за рахунок інерції певного поведінкового зразка, який апріорно вимагав впевненості у собі та швидкої орієнтації у обставинах,

Вони є особливо вдячним об'єктом порівняльного аналізу у контексті проявів тоталітаризму. Насамперед, їх переслідували обидва тоталітарні режими. Відомі численні випадки, коли одні і ті ж самі люди проходили спершу нацистські, а пізніше радянські концтабори. На відміну від більшості жертв, потрапили під репресії з конкретної причини та зазвичай мали у своєму розпорядженні сильну мотивацію, базовану на політичних переконаннях та світогляді. Також є можливість порівняння українського випадку з ситуаціями інших народів, зокрема, польськими.

Основним джерелом інформації для аналізу є спогади колишніх в'язнів, причому особливу цінність мають спогади тих людей, які пройшли обидві системи. Центральною тезою є ствердження, що представники українського визвольного руху у концтаборах реалізували тактику виживання, сформовану у працях:

1. внутрішній солідарності;
2. високій мотивації до виживання, базованій на відчуттю обов'язку вижити для збереження пам'яті і продовженні боротьби;
3. регламентації на підставі морального імперативу поведінкових паттернів;
4. усвідомлення причини свого потрапляння під репресії, що знижувало демотивуючу дію зіткнення з умовами концтабору;
5. «скелет» у вигляді сильного етичного компоненту ідеологічної бази;

6. пошук союзників на підставі «спільного ворога».

Ця тактика не була вироблена у специфічних умовах концтабору, а являла собою форму реалізації етичних і світоглядних принципів, прийнятих у середовищі членів українського визвольного руху, пристосовану під конкретні обставини концтабору.

Іжаківська М.В.

Кирилюк Д.В.

Вінницький державний педагогічний університет

КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРИКЛАДІ МІСТА ВІННИЦІ

Вінницька трагедія – масові розстріли мирного населення у Вінниці, що проводилися НКВС протягом декількох років перед початком Другої світової війни.

Масові репресії почали відбуватися влітку 1937 року, а останні були зафіксовані в місцевій в'язниці перед відступом Червоної армії у 1941 році.

Великий терор – найменування періоду в історії СРСР (1937-1938 роки), коли сталінські репресії були різко посилені й доведені до максимуму своєї інтенсивності. Інша поширена назва цього історичного періоду, «Єжовщина», пов'язана з тим, що керівником народного комісаріату внутрішніх справ у той час був Микола Іванович Єжов.

Пік «великого терору» в Україні розпочався з репресій в управлінських структурах у другій половині 1936 р. Стосувалося це і Вінницької області, в якій з кінця 1936 р. по травень 1937 р. органами НКВС було заарештовано 600 осіб, яких обвинувачували в «контрреволюційній» та антирадянській діяльності. Основну роботу по масовому репресуванню «контрреволюційного елемента» виконували так звані «трійки». Ці позасудові органи з'явилися згідно постанови Політбюро ЦК ВКП(б) і фіксувалися оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов».

Персональний склад «трійки» Вінницької області був затверджений Політбюро ЦК ВКП(б) 23 липня 1937 р. До «трійки» увійшли начальник УНКВС капітан державної безпеки Г. Гришин, перший секретар обкому

КП(б)У В. Чернявський і обласний прокурор О. Ярошевський, секретарем став сержант державної безпеки Гольштейн. Окрім «трійок», на території області діяли так звана «двійка». Для прискорення реалізації «польської операції» оперативний наказ наркома НКВС СРСР № 00485 передбачав створення «двійки» з начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону. Всього в області заарештували 18 тис. 48 чол.

Допит підозрюваних відбувався у будинку НКВС на вулиці Дзержинського в Вінниці.

У 1938 році «трійка» затверджувала щоденно сотні, а іноді й тисячі смертельних вироків. З-за великої кількості жертв, вирoki затверджувалися списками, на яких позначався строк ув'язнення чи вища міра покарання. Арештованих доставляли до будинку НКВС у Вінниці та до місцевої тюрми. Страти виконувалися здебільшого в подвір'ї будинку НКВС на вул. Дзержинського, а поховання жертв відбувалося в трьох місцях міста: у парку імені Горького, біля православного цвинтаря та у фруктовому саду.

Фруктовий сад займав один гектар площі і розташовувався на Підлісній вулиці. Наприкінці 1938 року сад несподівано обнесли високим та щільним парканом та обтягнули на горі колочим дротом. Коли на території побудували невеличкий будинок, місцеві жителі вже не звертали увагу на присутність машин та людей на території саду. За свідченням тих, що мешкали неподалік, до саду часто та переважно вночі заїжджали машини і був чутний гомін людей та постійний гул моторів. Засуджені копали могили у формі траншеї, які розташовувалися між деревами і мали глибину 2-3 метрів. Земля з наступної братської могили йшла на закопування попередньої. В середньому в кожній братській могилі знаходилося від 33 до 144 тіл. Родичам загиблих повідомлялося, що арештовані були засуджені до довгих строків ув'язнення без права листування і вислані у віддалені регіони СРСР.

За зізнанням свідків та наявності інших фактів було встановлено, що страти проводилися на подвір'ї будинку НКВС. Припускають, що жертв викликали з камер під приводом відправки на заслання, зв'язували руки і по одному страчували в подвір'ї. В місці, де гаражі розташовувалися півколом під час страт заводили машини аби заглушити постріли пістолетів. Незважаючи на це, деякі свідки чули постріли, але не приділяли їм уваги. Після страт з гаражів водою змивали кров і грузили тіла для перевезення на місце захоронення в готових могилах у Вінниці. Репресованих також захоронювали на православному цвинтарі та у парку

культури. Фруктовий сад та територія цвинтаря також були проголошені військовими зонами і вхід на них був заборонений. Місцеві жителі спостерігали вантажівки і людей на території цвинтаря та парку, але здебільшого не запідозрювали нічого надзвичайного.. На місці захоронення в парку якраз над двома могилами встановили майданчик для танців, а над другою владнали «кімнату сміху». В іншій ділянці над могилами встановили гойдалку, але коли з часом почав просідати ґрунт, щоб не викликати підозри її прибрали і засадили кущами.

Вакханалія терору посилилася з початком 1938 року. 31 січня Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило додаткову кількість репресованих «колишніх куркулів, кримінальників і активного антирадянського елемента». До їхнього складу увійшли 57 200 чоловік, із котрих 48 000 підлягали розстрілу

Отже, в період проведення масових репресивних операцій у 1937-1938 рр. УНКВС по Вінницькій області репресувало 20001 громадян, з них розстріляно 13 475 осіб Разом з плановими репресіями проти мирного населення відбувалася і чистка органів НКВС. У серпні 1937 року на пленумі ЦК КП(б)У піддали нищівній критиці першого секретаря Вінницького обкому партії Володимира Чернявського, якого звинуватили в оточенні себе ворогами народу. Таким ворогом став і голова облвиконкому Олексій Триліський – обох керівників області розстріляли у кінці 1937 року. Їм «пришили» таку «політику»: нібито вони ставили за мету ліквідацію колгоспного ладу, займалися «шкідництвом» у сільському господарстві й хотіли за допомогою насильства повалити радянське керівництво на чолі зі Сталіним.

Казан Е.М., к.іст.н.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В 1937–1938 рр.

Потужна хвиля великого терору пов'язана з приходом до влади очільника НКВД СРСР Миколи Єжова в 1936 р. Період 1937–1938 р особливий викриттям «контрреволюційних організацій» типу «Національна спілка німців на Україні», «Антирадянська націоналістично-латиська контрреволюційна організація», а також

«Польська військова організація». В рамках «Антипольської операції» в 1937–1938 р. за наказом №00485 було знищено щонайменше 200 тис. осіб польської національності. Ця операція, на відміну від Катинської трагедії є мало висвітленою істориками. Одним із творців терору був Фелікс Дзержинський, поляк за національністю, а в репресивних органах працювало багато комуністів-поляків. Однак поляків переслідували як і інші народи СРСР всі репресії проти поляків можна поділити на три фази: 1) репресії щодо поляків, які жили в СРСР; 2) репресії щодо мешканців земель, включених до складу СРСР в 1939–1940 рр., а також щодо польських полонених; 3) репресії після входу Радянської Армії на територію Польщі (березень 1944). Станом на 1924 р. в СРСР мешкало 1,1–1,2 млн поляків. Найбільше їх (коло 900–950 тис.) мешкало на Україні та Білорусії. В самій Росії, Закавказзі та Сибіру поляки (коло 200 тис.) жили в містах, найбільше в Ленінграді та Москві. Радянська влада вважала поляків потенційно небезпечними. В 1924–1929 р. кілька сотень поляків були розстріляні як польські шпигуни. 10 вересня 1935 р. комісар внутрішніх справ УРСР Всеволод Балицький скерував нотатку до ВКП(б) про викриття Польської Військової Організації, конспіраційної організації, заснованої в роки Першої світової війни в 1915 р. і була ліквідована після утворення незалежної Другої Речі Посполитої. Вже в вересні 1935 р. покотилась перша хвиля арештів. В Москві, Києві, Мінську почали ліквідацію «сітки ПОВ». На пленумі ЦК ВКП(б) в червні 1937 р. Єжов стверджував, що Польська Організація Військова існує і веде диверсійну роботу. Наказ № 00485, виданий у Москві 11 серпня 1937 р. Миколою Єжовим вимагав знищити конспіративну польську військову організацію, яка займалася диверсійною діяльністю і шпигунством на користь Польщі. Цю директиву підписав особисто Йосиф Сталін. Насправді такої організації не існувало, справа ПОВ була сфабрикована більшовиками. Даний наказ сформулював головне завдання НКВД – розгром польської розвідки і ліквідацію «диверсійної» ПОВ і передбачав репресії для всіх 1,5 млн поляків, що проживали на території СРСР. Покарання було двояким: розстріл або заслання до таборів на 5-10 років. Для поляків створили новий спосіб розгляду справ: місцеві начальники НКВД виписували імена жертв із зазначенням «злочинів» у спеціальні зошити, «альбоми», які пересилались на розгляд Військової колегії та прокуратури СРСР в Москву. В Москві визначали вирок, і в 80 % випадків це була смертна кара. Тільки на Житомирщині з жовтня 1937 по березень 1938 було заарештовано 7993 поляків, з них 89

відсотків – розстріляно. Репресовані були також і члени родин обвинувачених поляків. На них поширювався наказ № 00486, згідно якого дружини «ворогів народу» отримували покарання 5–10 років таборів. В даному наказі, дітей «ворогів народу» називали «суспільно небезпечними» і мали бути утримувані в виправних колоніях або перебувати в спеціальних дитячих будинках. Часто місць в сиротинцях бракувало, і діти, навіть зовсім маленькі, ставали дітьми вулиці та помирали від виснаження та голоду. У старих батьків заарештованих поляків забирали майно і житло. Люди опинялись на вулиці, де і гинули. Таких жертв режиму ніхто не обліковував, їх не враховувала статистика. Репресії охопили всі верстви польського населення – від комуністів та НКВД-істів польського походження до звичайних робітників і селян. Осіб польської національності шукали в телефонних довідниках (вистарчало знайти прізвища схожі, на польські) в списках мешканців будинків чи в списках працівників, поданих кадровиками. Заарештовано всіх редакторів польськомовних газет, розстріляно всіх журналістів-поляків, без огляду на те, що вони підтримували радянську владу. Операція по винищенню поляків набрала такого розмаху, що розстріли проводились масово, без оголошення вироку. Людей нищили, а потім виносили вирок, спільний для всіх. Поляків вбивали в тюрмах, лісах, селах, таборах позбавлення волі, їх катували до смерті, топили в морі. Часто розстріли відбувались в костелах і монастирях, закатованих часто грабували. Тіла вбитих в тюремних підземеллях вночі вивозили на вантажівках до Биківні і скидали в спільну могилу. Тисячі поляків вивезено до Казахстану і викинено серед степу, де вони копали землянки, в яких жили.

Для Антипольської операції як і для великого терору характерний механізм «снігової лавини». Московські накази встановлювали норми щодо кількості виявлених «шпигунів». Тому в'язнів катували на нічних допитах, вибиваючи з них визнання вини і видачу спільників, які насправді не були шпигунами, а просто знайомими чи сусідами заарештованих. Так і виконувались московські «норми» по викриттю контрреволюціонерів. Антипольську операцію тримав на контролі особисто Сталін, переріхтуючи прислані рапорти і роблячи помітки на них, вимагаючи «шукати і нищити польське шпигунське сміття». Операцію, яка мала тривати три місяці, продовжили до листопада 1938 р. І хоча великий терор є предметом зацікавлення для всього світу, мало хто пам'ятає, що кожна 5 жертва – це поляк. Цього разу більшовицька влада

вперше нищила людей не за соціальною, а за етнічною приналежністю, поляки були репресовані тільки тому, що були поляками за національністю. Цей забутий геноцид поляків під час великого терору, має право на пам'ять, особливо зараз, в 100-ту річницю українсько-польської війни та в 100-ту річницю відновлення незалежності Польщі.

Кобута С.Й., к.і.н, доцент
*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ГАЛИЦЬКІ АДВОКАТИ – ЖЕРТВИ РЕПРЕСІЙ НКВС У 1939–1945 рр.

Прихід більшовицької влади на західноукраїнські землі у вересні 1939 р. супроводжувався початком репресій проти місцевого населення з метою утвердження на окупованих територіях комуністичного тоталітарного режиму. Власне репресії були одним із основних засобів реалізації радянської політики, спрямовувалися не тільки на реальних, але й в основній своїй суті потенційних (уявних) противників. Їх масовість мала на меті посіяти страх і непевність у людей, паралізувати волю, змусити беззастережно сприймати і коритися новій владі. Під прикриттям гасел «визволення» західних українців від панування польської держави, «возз'єднання» в єдиній українській республіці переслідувалася імперська мета розширення території СРСР, створення плацдарму для військового наступу на Європу. Захоплені території піддавалися владним режимом повній уніфікації радянського устрою, з відповідним узаконенням тотального контролю над місцевими мешканцями. Репресії виступали засобом інтеграції західних українців в реалії тогочасної соціалістичної держави, де панували монополія комуністичної партії і всевладдя каральних структур Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

В епіцентрі політичних переслідувань радянської системи опинилася західноукраїнська інтелігенція, представники якої в умовах польського режиму намагалися розвивати українське національно-політичне життя. Серед них вагоме місце займали українські правники, зокрема, адвокати. Частина з них, як наприклад, К. Левицький, Є. Петрушевич, С. Голубович, І. Макух та ін. брали активну участь у процесах національно-визвольних змагань 1914–1921 рр., були організаторами й провідниками Західно-Української Народної Республіки. Молодша

генерація українських правників у цей період служила в Українських Січових Стрільцях, Українській Галицькій Армії, воювала за українську державність в Галичині та Наддніпрянщині. У повоєнний період понад півтори сотні колишніх українських вояків повернулися чи здобули адвокатський фах, проводили не тільки професійну, а й партійно-політичну та культурно-просвітню роботу на захоплених Польщею українських галицьких землях. Багато адвокатів і правників входили до нелегальних структур Української Військової Організації. Як правозахисники в судах, вони захищали українців, що не хотіли коритися польському режимові, у політичних судових процесах. Таким чином вони продовжували традицію участі українських правників в українському громадсько-політичному житті, відстоюючи національні інтереси своїх співвітчизників.

Початок Другої світової війни і захоплення галицьких земель Червоною армією змінили державний режим із польського на радянський, котрий сприймав національно свідому інтелігенцію як потенційного ворога. Уже в перші тижні нової влади розпочалися арешти відомих українських громадських діячів, серед яких було чимало адвокатів. Серед ув'язнених були авторитетні українські адвокати С. Біляк, М. Заяць, Р. Домбчевський, К. Левицький, Д. Левицький, Л. Озаркевич, Ю. Олесницький, В. Старосольський і багато ін. За підрахунками самих правників, упродовж першого періоду існування радянського режиму у 1939–1941 рр. у галицьких областях було затримано, арештовано і ув'язнено 78 адвокатів і адвокатських здобувачів. Цей список не є остаточний, оскільки авторові вдалося виявити ще з десяток прізвищ адвокатів, котрі стали жертвами НКВС у зазначений час. У період 1944–1945 рр. було репресовано ще десяток правників. Із числа арештованих адвокатів були звільнені всього кілька осіб, серед них і патріарх української адвокатури К. Левицький.

Переважна більшість арештованих звинувачувалася за 54-ю статтею Карного кодексу УРСР, їм інкримінувалася антирадянська діяльність і пропаганда, дії, спрямовані на підрив радянського ладу і влади. Як свідчать нині розсекречені кримінальні справи українських адвокатів, їм ставилися на карб дії, пов'язані з їх активною участю у політичному й громадському житті Галичини у 1930-х роках, перебуванні у керівництві центральних та повітових комітетів українських політичних партій, відстоюванням ними національно-культурних прав українців у Польській державі. Тобто, їх як громадян іншої держави, притягували до

відповідальності за дії і вчинки, або ж висловлені думки, котрі не мали прямого, а часто й опосередкованого відношення до СРСР. Більшість звинувачень ґрунтувалися на «свідченнях» осіб, котрі самі перебували під арештом, тож подавали слідчим такі потрібні їм «докази» проти заарештованих правників.

Впадає в очі низький освітній і правовий рівень працівників НКВС, характер їхніх запитань та погроз, намагання штучно накинути підозрюванім ідеологічні штампи «націоналіста», «буржуя», «імперіалістичного прихвосня». Тривале утримання під вартою, як і застосування методів фізичного впливу до арештованих, обумовлювали «визнання» часткової провини за помилковість своїх політичних переконань, хоч більшість з них заперечувала будь-яку антирадянську діяльність. Траплялися випадки, коли прокурори чи суди повертали на досліджування висновки звинувачення через відсутність чи численні невідповідності у доказовій базі, низьку юридичну обґрунтованість висловлених інвектив.

Процес винесення вироків і покарань здійснювався у судовому порядку, або ж через рішення Особливої наради НКВС СРСР. Абсолютна більшість рішень були проти звинувачених, хоч траплялися поодинокі випадки скасування Верховним судом рішень обласних судів із передачею справи на досліджування. У таких випадках повторний розгляд справи уже проходив через розгляд Особливою нарадою. Терміни винесених вироків судами були від 3 до 5 років, Особлива нарада встановлювала міру покарання 6 або 8 років виправно-трудових таборів. Авторіві відомий випадок із закриттям судом справи за відсутністю злочину стосовно адвоката Р.Курбаса із м. Рожнятів на Станіславщині, але це швидше виняток із сумного правила масових репресій. Практично у всіх засуджених конфісковували майно і житло, часто жертвами каральних органів ставали і члени їхніх сімей.

Головна мета репресій щодо правників – зламати будь-яку спробу у правовий спосіб відстоювати громадянські і особисті права звинувачених, утвердження у суспільній свідомості правового нігілізму, нав'язування дискурсу абсолютного права держави на насильство, що загалом мали унеможливити ймовірний сумнів щодо правомірності репресивних заходів. Наскільки штучними були звинувачення на адресу адвокатів, вказує частина переглянутих органами прокуратури України на рубежі 1980-1990-х років кримінальних справ і реабілітації незаконно засуджених.

Кузьмин Р.Я., к.іст.н.
Національний університет «Львівська політехніка»

ГАЛИЦЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ (1920 р.): НЕПОЧУТЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ІСТОРІЇ

Процес виникнення ГНК є складовою частиною перебігу створення більшовицьких органів влади на зайнятих територіях під час радянсько-польської війни у 1920 р. 18 липня 1920 р. підрозділи Червоної Армії перейшли р. Збруч і вступили на терени Галичини, а вже 26 липня – зайняли місто Тернопіль, яке й стало столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР).

Першочерговим завданням Галревкому було створення карально-репресивних структур, серед яких головне місце займала Галицька надзвичайна комісія (ГНК). Перші заяви з проханням вступу на службу в ГНК датовано 10 серпня 1920 р. Комісія була підпорядкована керівництву ГСРР, зокрема відділу управління спочатку місцевого ревкому, а згодом Галревкому.

На основі опрацьованих матеріалів можна виокремити наступну періодизацію історії ГНК: 1-й етап (10-21 серпня) – нарощування кількості співробітників Надзвичайної Комісії та відокремлення 21 серпня 1920 р. Тернопільської ЧК; 2-й етап (22 серпня – 1 вересня) – кристалізація відділів ГНК та підготовка формування повітових підрозділів; 3-й етап (2-22 вересня) – реорганізація у ВГНК і розширення функцій комісії на всю територію ГСРР, а також початок формування Особливого відділу та Транспортної надзвичайної комісії при ВГНК. Стрімкий наступ польсько-українських військ у кінці вересня 1920 р. не дозволив ВГНК у повній мірі розгорнути свою діяльність.

На ГНК покладались наступні завдання: попередження і боротьба з контрреволюцією, тобто арешти австрійських, польських та українських військових, жандармів, старост; створення розгалуженої інформаційної мережі; ліквідація проявів саботажу у господарстві та спекуляції в торгівлі; виявлення підлягаючих обліку товарів; контроль трудових ресурсів ГСРР; облік «ворожих елементів» для майбутніх репресій – підприємців, духовенства та педагогів; взяття заручників; жорсткий перепустковий режим на території квазіреспубліки; перлюстрація приватного листування; контррозвідка та арешти дезертирів; боротьба з хабарництвом, посадовими злочинами та мародерством радянських службовців.

Керівним органом Галицької надзвичайної комісії була колегія, в складі голови комісії Михайла Наваловського (галичанин), його заступника («товариша») Сергія Лебединського (етнічний росіянин з Нижнього Новгороду) та секретаря Євгена Томкевича (теж галичанин), а з перетворенням на ВГНК на початку вересня 1920 р. доповнена ще двома членами колегії – Казбеком (Йосиф Цвілінг – єврей) та Максимом Бельским. Колегія ГНК розпочала свою роботу 22 серпня 1920 р., що можна вважати завершенням процесу формування апарату комісії.

Хоча керівництво надзвичайки мало певну долю автономності у своїй діяльності, безпосередньо її діями керував голова Галревкому В. Затонський та керівник відділу управління Іван Сіак, колишній командир УСС, який у червні 1919 р. мав намір арештувати Є. Петрушевича в Кам'янці-Подільському. Зокрема, вони затверджували штати і бюджет комісії, а також мали право відмінити вирок колегії ГНК, як вища інстанція.

Основний склад ГНК становили галичани-українці, хоча були представлені також місцеві поляки та євреї. В гендерному вимірі 1/5 частину персоналу становили жінки, хоча переважно на посадах діловодів та машиністок. Варто також відзначити, що третину штату комісії склали комуністи, які направлялись до неї Комуністичною партією Галичини (КПГ), КП(б)У та РКП(б). Співробітники чекістських органів прирівнювались до військовослужбовців діючої армії, звільнюючись від трудових повинностей та отримуючи у своїй діяльності широкі повноваження.

Співробітники Оперативного відділу ГНК на основі ордерів проводили обшуки («трусин») та арешти підозрюваних. У вересні 1920 р., із збільшенням чисельності радянських органів влади, до переліку речей, які підлягали реквізиціям потрапили меблі, білизна, одяг (більше двох комплектів на людину), взуття, подушки та інші побутові речі.

Слідчий відділ ГНК проводив слідство щодо арештованих осіб. З аналізу справ, які збереглись стає очевидним, що половина всіх вироків були виправдальними. Такий лібералізм можна пояснити хитким становищем на радянсько-польському фронті та вичікувальним настроєм більшості населення в повітах Східної Галичини, які окупувала Червона Армія.

Східна Галичина початку ХХ ст. була конгломератом національностей: на 1900 р. українці склали 68 % населення, поляки до 20 %, євреї – 12 %, причому серед міського населення останні становили більшість – 50 %, тоді як українці та поляки приблизно по 25 %. Тому,

репресії ГНК, які в першу чергу торкнулись міського населення, більш-менш зазнали галичани всіх національностей. Різновиди каральних заходів були наступні: арешти працівників державних установ австро-угорської, української та польської держав;взяття заручників із числа представників заможних верст;примусова мобілізація для виконання трудової повинності;реквізиції у населення продовольчих і господарських товарів (мука, крупи, цукор, сіль, чай, консерви, алкоголь, шоколад, мануфактура, взуття, одяг, інструменти (особливо ткацькі і шевські), гас (нафта), мило, тютюн, дрова, меблі, коні, підводи);боролись із фінансовими та продовольчими спекуляціями; брали участь у виселенні з квартир «буржуазії». Велика увага відводилась створенню розгалуженої інформаційної мережі секретних співробітників, чим безпосередньо займався Інформаційний відділ ВГНК.

Потрібно відзначити, що масштаб репресій в Галичині не встиг сягнути розмірів, які здійснили в Наддніпрянській Україні та регіонах колишньої Російської імперії репресивні органи радянської влади. Це в першу чергу було зумовлене нетривалим часом чекістських органів на території Східної Галичини. Структурне та кількісне зростання ГНК-ВГНК мало метою вихід на новий виток переслідування класових ворогів, для чого розпочалось складання списків «ворожих елементів».

В останні дні перебування більшовиків у Тернополі (15–16 вересня 1920 р.) було видано 49 ордерів на обшуки та арешт, що складає 1/3 всіх ордерів за весь період перебування радянської влади в Галичині. В порядку трудової повинності було організовано евакуацію працівників ГНК, однак близько ¼ частина персоналу в хаосі відступу не з'явилась до від'їзду і уникла фатальної долі, яка чекала решту галичан на Великій Україні у 1930-х рр.

Нетривала історія ГНК, як і уряду ГСРР – Галревкому, тісно пов'язана із геополітичними подіями і бойовими діями на фронтах радянсько-польської війни 1920 р. Однак, підготовчі заходи, які були започатковані органами ЧК, свідчать про плани широкомасштабних чисток серед місцевого населення шляхом масового терору, якого вдалось уникнути лише завдяки поразці більшовиків від польсько-українських військ у другій половині вересня 1920 р.

Лук'янченко С.В., к.іст.н.
*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

РЕПРЕСІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЧЛЕНІВ КПСГ-КПЗУ У 1920–1930-х рр.

Після завершення Першої світової війни, польсько-української війни 1918–1919 рр. відновлено Польську державу, в якій під впливом подій у Радянській Україні все більшої популярності набували комуністичні (більшовицькі) ідеї. Організаційно це вилилося у створення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), Комуністичної партії Польщі (КПП), а згодом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Також значна частина Української соціал-демократичної партії (УСДП) у першій половині 1920-х рр. перебувала під впливом комуністичної ідеології.

Репресії польської влади проти членів українських та польських лівих політичних партій були спровоковані їх несприйняттям «польської буржуазної влади», намаганням втілити у життя ленінські постулати про рівність та братерство, а також боротьбою за встановлення «демократичної, народної влади». «Справжні інтереси польського трудового люду, який становить величезну більшість народу, є цілком співзвучні з інтересами народних мас пригнічених польською буржуазією націй, – йдеться у пропагандистських заявах польських лівих. – Політика національного гніту разом з великодержавною загарбницькою політикою, яка вимагає утримання величезної армії ціною більш ніж половини державного бюджету, нівечить всякі демократичні свободи, веде до щораз більшого пригнічення також польських народних мас».

У «Гезах про політичне становище в Східній Галичині і найближчі завдання КПСГ» (1921 р.) зокрема йдеться про те, що польські панівні класи у Східній Галичині сприяли встановленню у краї «злочинного режиму білого терору, режиму кулі і стричка, виїмкових станів і наглих судів» та здійснюють «колонізаційну політику». Констатовано, що «оскільки ж радянські республіки зараз зайняті мирним будівництвом і втягувати їх у міжнародний конфлікт не відповідає інтересам міжнародної революції – залишається зв'язати розвиток революції в Східній Галичині з розвитком революції в Польщі, – відзначали комуністи. – Повалення влади поміщиків і буржуазії в Польщі звільнить

одночасно і трудящих Східної Галичини з кайданів капіталістичного рабства... Для того, проте, КПСГ взивас, організує і провадить робітничий клас і працюючі маси до боротьби за Польську Республіку Рад в стислім союзі з Радянськими Республіками Росії і України».

II з'їзд КПЗУ констатував, що «виходячи з того, що національне визволення можливе тільки після перемоги соціалістичної революції в усій Польщі, і стоячи в своїй національній політиці на ґрунті ленінського принципу права націй на самовизначення аж до відокремлення, що в даній конкретній історичній ситуації існування УРСР, до якої належала значна частина Західної України, безсумнівно стремління працюючих мас цілої Західної України з'єднатись з УРСР буде означати возз'єднання Західної України з УРСР, партія в сучасний період повинна скеровувати національне невдоволення мас, як і всю їх революційну енергію на повалення влади польської буржуазії та встановлення робітничо-селянського уряду в Польщі».

Ідентичні міркування висловлював III з'їзд КПП (1925 р.), делегати якого відзначали, що «федералістська політика Пілсудського, яка практично зводиться до повернення поміщицької власності на окупованих територіях, розбилася об могутність робітничо-селянського союзу в російській революції і правильну національну політику Радянської влади. Після поразки федералістських спроб і укладення мирного договору в Ризі польська буржуазія повела на завойованих територіях відверту політику анексії і колонізації. Ця політика швидко розвіяла рештки ілюзій білоруського і українського населення і підсилила їх могутнє тяжіння до радянських республік».

Закономірно, що зважаючи на антипольський характер заяв лівих політичних партій, польська влада вдалася до заборони комуністичної ідеології, репресій проти провідних діячів КПСГ, КПЗУ, КПП, заборони цих політичних сил, закриття їх періодичних видань У підсумку це привело до значного послаблення комуністичного руху у Польській державі у другій половині 1920-х рр. – на початку 1930-х рр., зменшенням впливу цієї ідеології на населення краю та послабленням зв'язків із КП(б)У.

Переломним в історії КПЗУ став 1927 р. – ЦК КПЗУ підтримала ідеологічну лінію О. Шумського, що давало підстави генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу звинуватити КПЗУ у «зраді». Подальші спроби радянського керівництва вплинути на ЦК цієї політичної партії не тільки не дали очікувальних результатів, але й

привели до її розколу – КПЗУ-більшості, яка стояла на позиціях «шумськізму» та КПЗУ-меншості, яка визнавала лінію Кремля. Тільки у 1928 р. КПЗУ-більшість «саморозпустилася», а лідери партії «азнали репресій».

У 1930-х рр. КПЗУ продовжувала існувати, виконувати ухвали Комінтерну та ЦК КП(б)У, хоча великий терор 1930-х рр., повідомлення про голодомор 1933 р., згортання українізації спровокували вихід значної кількості членів із її лав (чисельність партії зменшилася майже вдвічі у порівнянні з 1920-ми роками). Надалі, під впливом міжнародних подій, зокрема підготовкою провідних світових держав до Другої світової війни, КПП, КПЗУ втратили своє значення, що привело до їх ліквідацій (1938 р.) та численних розстрілів провідних діячів українського та польського комуністичного руху.

Таким чином, провідні діячі комуністичного руху Другої Речі Посполитої не тільки переслідувалися польською владою за виразні антидержавні заклики та діяльність, але й наприкінці 1920-х – упродовж 1930-х рр. азнали репресій від радянської влади як «фашистські агенти», що стало ще однією трагічної сторінкою Великого терору 1930-х рр.

Луцький О.І., к.іст.н., с.н.с.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ

У повоєнні роки, як і в 1939–1941 рр., сталінський режим швидко сцентралізував в західних областях України практично всі засоби організованого духовного життя регіону, намагаючись звести його в єдине русло, повністю контрольоване і кероване більшовицькою партією. Водночас повертався фізичний терор і морально-психологічний тиск адміністративної системи. Широкомасштабний збройний спротив УПА і підпілля ОУН давав підстави потужній радянській каральній машині розгорнути наступ проти всіх непокірних, передусім – проти національно-свідомої інтелігенції, яка викликала особливе недовір'я у партійно-адміністративних органів. Негласний контроль встановлювався фактично за кожним більш-менш помітним діячем науки і культури. Працівники НКГБ прискіпливо вивчали їхні політичні настрої, реакцію на політичні й економічні нововведення. Агентура по крихтах збирала необережно

кинуті фрази і факти інакомислення, які могли б заплямувати інтелігентів в очах компартійного керівництва. Вони при потребі трансформувалися у «компромат», а той в свою чергу ставав підставою для фабрикування справ проти «неугодних», список яких постійно зростав.

Поінформоване органами НКГБ партійне керівництво розуміло, що формальна згода цих людей з радянською владою є вимушеним компромісом, засобом маскування своїх думок. Тому воно не збиралося толерувати такий стан речей. У 1946 р., коли в Україні безпрецедентного розмаху набула боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», головним ідеологом і натхненником якого оголосили М. Грушевського і відтак представників його наукової школи, тоталітарний режим розпочав серію кампаній проти «ідеологічних збочень» багатьох діячів науки і культури, прагнучи не допустити будь-якого інакодумства в країні. Вістря усіх ідеологічних кампаній спрямовувалася насамперед проти київських і львівських інтелектуалів.

Відомих учених змушували привселюдно каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих важкою працею творчих результатів. І чим відомішою була людина, тим більшого каяття від неї вимагали. Відмовчування оберталось неминучими репресіями. Багаторазове і регулярне засудження І. Крип'якевича, М. Возняка, О. Терлецького та деяких інших відомих львівських діячів науки, яким інкримінували ідеологічні хиби, методологічну неспроможність висвітлювати історичне минуле з марксистських позицій, набрало в повоєнні роки форми ритуалу, котрий мав нагадувати всім іншим, що будь-які відхилення від загальноприйнятої партійної лінії не прощатимуть нікому і ніколи.

Арешти і звільнення з роботи інтелігенції, запідозреної у нелояльності, почалися у Львові практично відразу після відновлення радянської влади. Особливо великих втрат зазнали львівські академічні установи на зламі 1949–1950 рр., коли після вбивства Ярослава Галана радянські спецслужби арештували Олену Степанів (Природничий музей АН УРСР), Ольгу Дучимінську (Етнографічний музей АН УРСР), Ярослава Дашкевича (Львівська наукова бібліотека АН УРСР), Лідію Коць (відділ української мови Інституту мовознавства АН УРСР), Тетяну Плаксій і Олену Бійовську (відділ археології Інституту археології АН УРСР) та інших.

На тлі невсцухаючих репресій та ідеологічного тиску на вчених, що прямо позначилися на масштабах і тематиці наукових пошуків,

розгорнувся наступ і проти академічних установ, який мав на меті знищити Львів як центр українських гуманітарних досліджень. 28 жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ліквідувала львівські відділи інститутів історії України, української літератури та економіки АН УРСР. Влітку 1949 р. працівників львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії було виведено зі штату інституту і переведено до Етнографічного музею АН УРСР. Сумнозвісна серпнева (1948) сесія Всесоюзної сільськогосподарської академії ім. Леніна, яка стала початком погрому генетики, і постанови Президії АН УРСР від 12 листопада і 11 грудня 1948 р., спрямовані на виконання її рішень, поклали край існуванню у Львові відділів Інституту лісівництва АН УРСР і Інституту гідробіології АН УРСР. Недовговічною виявилася і доля двох львівських відділів Інституту ботаніки АН УРСР, які у 1948 р. спершу були об'єднані в один науковий підрозділ, а той, у свою чергу, приєднаний до відділу ботаніки львівського Природознавчого музею АН УРСР.

На кінець 40-х років стало очевидним, що наукові підрозділи АН УРСР, які сформувалися в Західній Україні внаслідок всіляких реорганізацій та скорочень, не можуть забезпечити належний рівень наукових досліджень. Академічна наука в регіоні занепадала. Якщо на початку 1946 р. у Львові налічувалося 13 відділів академічних інститутів України, то наприкінці 1950 р. в структурі республіканської Академії наук залишилися тільки один науковий сектор геології нафти і газу, два відділи (теорії пружності і мовознавства), дві групи (археології і використання газу). Значно скоротилася й кількість науковців. Якщо у 1946 р. у львівських відділах працював 161 науковець, то на кінець 1950 р. у всіх академічних установах Львова (включаючи два музеї – етнографічний та природничий і бібліотеку АН УРСР) налічувалося 85 наукових співробітників. Уродженці західних областей становили трохи більше третини наукових працівників (36,5 %). Недостатньо готувалися молоді наукові кадри, а львівські установи практично не отримували вакансій для аспірантів. Відбір кандидатів в аспірантуру відбувався без розгляду їхніх здібностей і наукових нахилів, а робота аспірантів – без належного контролю. За таких обставин академічні установи не могли стати центрами наукової діяльності в західних областях і забезпечити раціональне використання наукових сил.

Підшебякін С.В.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937 – 1938 рр. ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Система радянського тоталітаризму, яка формувалася впродовж 1920-1930 рр., значною мірою залежала від діяльності репресивно-карального апарату. Застосовувані ним репресії щодо населення стали ключовою умовою існування режиму та будівництва так званого «соціалістичного суспільства», яке обіцяли радянські комуністи. Проникнення репресивних інституцій у всі сфери тогочасного суспільства дозволило перетворити СРСР в тоталітарно-авторитарну державу, а сам терор – на звичний інструмент комуністів для боротьби з проявами інакодумства.

За задумом радянського диктатора Й. Сталіна «Великий терор» мав завершити боротьбу комуністів із «соціально-ворожими елементами» та унеможливити зазіхання будь-якої частини політичної еліти на владу. Поряд з цим масовий терор проти населення тогочасних радянських республік, зокрема УРСР, мав по своїй суті також продемонструвати представникам «народностей» СРСР небажаність національно-культурної ідентифікації, відмова від неї на користь «людини радянської». Це в свою чергу передбачало відмову він будь-яких національно-культурних запитів та повну асиміляцію з населенням, яке жило в умовах нової соціалістичної дійсності. Її прикметними рисами стала політична та соціальна однорідність, безвідмовна готовність виконувати вказівки «згори», відсутність глибоких національно-культурних ознак. Одним із кроків формування такої «спільноти» була ліквідація в УРСР окремих соціальних груп («куркулів», «кримінальників»), а також потенційних політичних опонентів (колишніх офіцерів, членів національно-демократичних та монархічних партій).

Для російських більшовиків і особисто Й. Сталіна починаючи з другої половини 1920-х рр. особливо небажаною була наявність у складі радянської імперії великої кількості населення, яке ідентифікувало себе як українці. За словами вищих партійних керівників, які зазвичай ретранслявали позицію радянського диктатора, тогочасне українське населення УРСР сприймалося в Кремлі не інакше як «шпигуни та

диверсанти», а 75–80 % українців як «буржуазні націоналісти». В таких умовах радянському керівництву видавалося доцільним посилення формування нової «радянської спільноти» у якій будь-які національні ознаки були б ліквідовані.

Політичні репресії кінця 1920-х – початку 1930-х рр. (показовою є «Шахтинська справа» 1928 р.) сформували у населення потрібне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору, викликали атмосферу страху. Зазвичай режисовані за схожими сценаріями показові судові процеси проти політичної еліти також мали своєрідне «виховне» значення для радянської бюрократії. Вони наочно демонстрували імовірні варіанти «закінчення кар'єри» у випадку відходу від «лінії партії». Виразною була соціально-політична спрямованість репресій. Лише у період з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. на території України було заарештовано 253051 громадянин. Серед них найбільшу кількість становили так звані «колишні люди» (колишні торговці та поміщики) – понад 109 тис., а також «куркулів» – понад 93 тис. Привертає на себе увагу також співвідношення між репресованими «політичними» та кримінальними злочинцями. Лише у серед репресованих в УРСР у 1937 р. понад 110 тис. громадян, кримінальні злочинці становили заледве 11%. Цікаво, що у першій половині 1938 р. в УРСР були заарештовані 1395 армійських воєначальників і командирів. Тобто фактично репресії були спрямовані проти тієї частини населення, яка потенційно могла стати ключовою у формуванні тогочасної української нації.

Специфікою роботи репресивно-каральних органів під час «Великого терору» було протиставлення інтересів одних верств населення іншим, залякування та навішування ярликів.

Події «Великого терору», які були спрямовані на ліквідацію будь-яких національних ознак серед населення та адміністративних органів схематично можна виокремити в чотири періоди, що відрізняються між собою нерівномірністю застосування репресій проти населення

- I-й період ознаменувався кадровими чистками серед партійної, військової й адміністративної еліти в умовах загрози від так званих «імперіалістів». Тривав з жовтня 1936 р. по лютий 1937 р.;

- II-й період – планування репресивних операцій проти потенційних агресорів – «куркулів». З березня по червень 1937 р. вилилось в ухвалення низки політичних рішень про боротьбу з «кримінальниками» та «агентами іноземних розвідок»;

- III-й період, який хронологічно охоплює липень 1937– жовтень

1938 рр., охоплює час масових репресивних операцій – боротьби з членами «троцькістських блоків», «фашистських», «націоналістичних» та антирадянських партій, «контрреволюційних повстанських» організацій. За звинуваченнями у «шпигунстві» у 1937–1938 рр. в УРСР було репресовано майже 77 тис. людей;

- IV-й період (хронологічно кінець 1938 – початок 1939 рр.) – часткове звільнення арештованих, ліквідація частини безпосередніх виконавців репресій, припинення діяльності більшості надзвичайних механізмів позасудової розправи.

Українці становили більшість (53 %) серед усієї кількості репресованих під час «Великого терору» в УРСР. Станом на 1939 р. в таборах ГУЛАГу із 1,31 млн. в'язнів українці становили майже 180 тис.

Таким чином радянська репресивна система шляхом залякування та терору, ліквідації духовних та моральних цінностей під час «Великого терору» 1937–1938 рр. намагалася сформувати з українців «зразкових радянських громадян».

Романюк М.В., к.іст.н.

*Інститут українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України*

ВИКОРИСТАННЯ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ АГЕНТУРНО-БОЙОВИХ ГРУП У БОРОТЬБІ З НАЦІОНАЛІСТИЧНИМ ПІДПІЛЛЯ НА ЛЬВІВЩИНІ (1944–1955)

Від осені 1944 р. для побороювання підпілля ОУН-УПА в західних областях України активно використовувалися советським режимом так звані спецгрупи, формування яких відбувалося відповідно до директиви НКГБ УРСР №1697/с від 3 серпня 1944 р., хоч перші такі агентурно-бойові групи на теренах Західної України були створені навесні 1944 р за вказівкою заступника міністра НКВД генерал-лейтенанта Строкача.

Такі агентурно-бойові підрозділи створювалися при оперативних групах НКВД УРСР, обласних управліннях та районних відділах НКВД-НКГБ. Перед такими формуваннями ставилися завдання: 1) захоплення або фізичне знищення керівних осередків підпілля та окремих його провідників; 2) ліквідація невеликих відділів УПА та місцевих боївок ОУН; 3) підведення повстанських відділів під удар органів та військ НКВД; 4) нейтралізація системи зв'язку українського визвольного руху

шляхом знищення пунктів зв'язку та захоплення зв'язкових; 5) збір розвідувальної інформації перед проведенням чекістсько-військових операцій; 6) виявлення та ліквідація складів та інших об'єктів повстанського запілля; 7) дискредитувати визвольний рух, організовуючи і здійснюючи злочини проти мирного населення. Спецгрупи, як правило, формувалися з колишніх повстанців, які зголосилися з повинною, а командував один із колишніх оунівських провідників. Оперативне керівництво підрозділом здійснював співробітник НКВД, який також вливався до складу групи.

За своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знанням місцевих побутових умов, мови та конспіративної поведінки особовий склад спецгруп нічим не відрізнявся від підпільників, що давало їм можливість входити в безпосередній контакт з останніми та виконувати поставлені перед ними завдання. Здебільшого спецгрупи маскувалися під боївки СБ, що давало їм додаткові повноваження перед підпільниками. У випадку неможливості захоплення тієї чи іншої особи спецгрупи знищували її, маскуючи це під розправу боївки СБ. До складу кожної спецгрупи входило від 3-х до 50, а інколи і більше, бійців, в залежності від легенди якої вона притримувалася.

Станом на 15 грудня 1944 р. у Львівській області органами НКВД було організовано спецгрупи у 13-х районах, загальною чисельністю 68 чол. Такі групи існували в Олеському, Бродівському та ін. районах. Впродовж першої половини січня 1945 р. такі спецгрупи були створені в Буському та Краснянському районах, а до 1 липня 1945 р. на Львівщині вже діяли 26 агентурно-бойових груп загальною чисельністю 219 чол. Загалом же в західних областях України на той час оперувало 156 спецгруп, до складу яких входило 1783 бойовиків.

До складу спецгруп співробітники НКВД-НКГБ намагалися залучати колишніх підпільників (тих, що явилися з повинною, або були захоплені під час операцій), оскільки вони добре знали повстанське середовище, лінії зв'язку, конспіративні квартири тощо, а отже і могли досягнути більших результатів у боротьбі з підпіллям, ніж це б робили сторонні особи.

Окрім місцевих спецбоївок, тобто тих, які були у підпорядкуванні районних відділів НКВД-НКГБ, на теренах Золочівської округи діяли групи спеціального призначення відділу ББ УНКВД Львівської області, зокрема, боївка під керівництвом «Кавки».

Впродовж травня-червня 1945 р. на території південно-східних районів Львівщини багато шкоди підпіллю ОУН завдала агентурно-бойова група НКВД УРСР під керівництвом старшого лейтенанта Кашеєва – «Тиміша», яка діяла під виглядом почоту командира Вінницької воєнної округи УПА «Остапа». Дана спецгрупа на Волині увійшла в довір'я до курінного С. Савчука – «Наливайка» з охороною (використовувала його, як писали оперативники, «в темну»). Той же, не підозрюючи «Остапа» у підступі, погодився провести групу останнього в Галичину та зв'язати з командиром УПА-Південь В. Куком – «Лемішем». У такий спосіб спецгрупа Кашеєва вийшла на організаційні зв'язки в Підкамінському, Пониковицькому та Олеському районах Золочівської округи ОУН, де завдала підпіллю значних втрат як вбитими так і захопленими у полон.

З переходом українського визвольного руху до глибоких форм конспіративної діяльності органам МДБ стало набагато складніше оперативно отримувати дані про збройне підпілля: структуру, місця переховування, зв'язки, осіб, що допомагають їм тощо. Це знижувало ефективність боротьби з повстанцями. Радянські каральні органи частіше, порівняно з періодом масової повстанської боротьби, почали використовувати спецгрупи. Одним із найапробованіших методів маскування таких збройних формувань була «легендована СБ» (у документах МДБ цей вид спецоперацій іменують – літерний захід «ЛСБ»), коли агенти-бойовики діяли як боївки СБ вищого рівня і допитували підпільників або осіб, запідозрених у співпраці з ними, отримуючи у такий спосіб потрібну інформацію. Станом на 1 серпня 1947 р. при відділах 2-Н, міських та районних відділах МДБ західних областей України діяла 71 агентурно-бойова група у складі 337 чол. та 48 агентів-бойовиків, у лютому 1949 р. функціонувала вже 191 спецгрупа (733 учасники). Лише Управління МДБ у Львівській області до 1952 р. мало у безпосередньому підпорядкуванні спецгрупи «Тайфун», «Метеор» та «Гроза» загальною чисельністю 24 бойовики.

Використання репресивно-каральним органам радянської влади агентурно-бойових груп дало їм можливість завдати дошкульного удару по українському визвольному русі на Львівщині, завдати йому серйозних кадрових та матеріальних втрат, відчутно дискредитувати в очах тогочасного громадянства, і, врешті-решт, знищити осередки спротиву.

**ТЕРОР РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ ПРОТИ ЦИВІЛЬНОГО
НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПРОТИСТОЯННЯ З УКРАЇНСЬКИМ
ПОВСТАНСЬКО-ПІДПІЛЬНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ
(1943–1944 рр.)**

Протистояння між радянськими партизанами й українськими повстанцями на Волині неодмінно впливало на життя мирного населення, яке у різній мірі підтримувало одну з протиборчих сторін: було значно лояльніше до упівців, ніж червоних партизанів. Останні, зі своїх ідеологічних позицій, розглядали прихильників українського націоналізму противниками радянської влади й тому поряд зі стратегічними планами та завданнями боротьби з німецькими окупантами знищували самостійників і лояльних до них осіб.

Попри те, що більшовицький партизанський рух активно досліджували у радянській історіографії, терор червоної партизанки проти цивільного населення, яке симпатизувало повстанському підпіллю й УПА, не вивчався, оскільки це суперечило, сформованому символічному статусу «народного месника» та міфологізованому концепту «всенародної боротьби» з гітлерівцями.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографіях зазначена проблема не отримала значної уваги, проте серед дослідників, які її розглядали, варто відзначити О. Гогуна, А. Кентія, Г. Мотику, І. Патриляка та В. Сергійчука.

Переважно терор проти мирних жителів був ініціативою партизанських командирів, які діяли на «місцях». Останні приймали рішення щодо пацифікації певних сіл на основі попередніх розвідувальних даних або розглядали терор як спосіб здійснення відплатної акції. Наприклад, загін ім. 24 річниці Червоної армії (далі – ЧА) зі з'єднання О. Сабурова, 22 квітня 1943 р. у відповідь на кілька засідок українських повстанців, провів каральну операцію у сс.. Бережки та Любиковичі Дубровицького району, знищивши 84 «націоналісти» та захопивши їх продовольство. Начальник Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР) Т. Строкач того ж дня радирував О. Сабурову, що дії загону ім. 24 річниці ЧА погоджує та дозволяє у випадку нападу націоналістів, їх «жорстоко карати». Він також зазначав,

що потрібно листівками попереджувати, що за кожного партизана буде знищено 15 «бульбівців». Таким чином, керівництво УШПР уперше продемонструвало свою згоду на використання методу цілеспрямованого фізичного знищення націоналістів і лояльних до них осіб.

Варто відзначити, що терор проти командного складу націоналістичних формувань рекомендувався у резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У 29 травня 1943 р., яка відбувалася за участі командирів і комісарів найбільших партизанських з'єднань України. Проте на практиці така форма боротьби з політичними та класовими супротивниками найчастіше застосовувалася радянськими партизанами на Волині проти населення, яке симпатизувало українським повстанцям.

Радянські партизани за відсутності значної підтримки місцевого населення, використовували терор не лише як спосіб боротьби з ворогом, але і як засіб впливу на осіб, які були на його стороні. Знищуючи військово-політичних противників, червоні партизани створювали атмосферу страху за власне життя та впливали на психологічний стан мирних жителів, маючи намір забезпечити їх беззастережне підпорядкування й попередити можливий опір. Проте терор проти цивільного населення навпаки закономірно створював передумови для його спротиву та підтримки українських повстанців, для яких, за відсутності зовнішніх джерел постачання та комплектування, стабільність життя селян відігравала значно важливішу роль, ніж для радянських партизанів.

Червоні партизани тероризували цивільне населення також під час здійснення господарських операцій. Нерідко саме під час них між радянськими партизанами й упівцями відбувалися сутички.

Розправами над симпатиками націоналістів не обмежувався терор червоних партизанів проти мирного населення. У своїй діяльності вони також практикували знищення господарств і будинків цивільних жителів, які підтримували контакти з оунівцями.

Значної шкоди українському повстансько-підпільному русі завдало його компрометування радянськими партизанами, які тероризували селян під виглядом упівців. Крім того, неодноразово червоні партизани цілеспрямовано провокували німецьких окупантів на терор проти українських націоналістів і місцевого населення.

Мотивацією радянських партизанів здійснювати терор проти населення Волині неодноразово ставало бажання помститися за смерті бійців, полеглих від рук упівців. Агресивне налаштування більшовицьких

партизанів виливалося в їх неадекватні дії проти місцевого населення, лояльного до повстанців. У випадку вбивства «народних месників», карою для мирних жителів могло стати спалення їх сіл. Відомо, що червоні партизани на Волині спалили с. Більчаки Людвипільського району, с. Велика Мощаниця Мізоцького району (зараз Острозького), с. Запруда Сарненського району, сс. Карпилівка, Томашгруд Рокитнівського району, с. Любязь Любешівського району та с. Фаренки Камінь-Каширського району.

Завдяки терору «народні месники» намагалися створити атмосферу страху за власне життя, зломити волю до опору та вплинути на мотивацію мирних жителів сприяти українським націоналістам. Разом із тим, більшовицькі партизани використовували терор як жорстокий спосіб боротьби з оунівським підпіллям, діяльність якого заважала їм виконувати, поставлені радянськими державно-партійними органами завдання. Тероризування цивільного населення засвідчило нелюдське ставлення до нього зі сторони представників радянської влади, а також пріоритетність виконання військово-стратегічних завдань червоними партизанами перед забезпеченням захисту та збереження життя мирного населення.

Трофимович В.В., д.іст.н., професор
Національний університет «Острозька академія»

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЇЇ РАДЯНІЗАЦІЇ (1939–1941 рр.)

Здійснюючи політику радянзації західних областей УРСР, сталінський режим використовував досвід, нагромаджений у Наддніпрянській Україні та в інших союзних республіках. Водночас, ця політика відрізнялася своїми особливостями, зумовленими, насамперед, тим, що могутній репресивний апарат упроваджував у Західній Україні жорсткий комплекс заходів із знищення демократичних засад суспільства не протягом десятиліть, як це було у всьому Радянському Союзі, а в надзвичайно стислий термін. До того ж, вбачаючи в Західній Україні прифронтову зону та майбутній тил у ймовірній експансії в Центральну та Західну Європу, більшовицька влада у вражаючих масштабах використовувала метод примусової депортації, всеосяжної «зачистки» цього терену, який у Кремлі вважали форпостом українського

буржуазного націоналізму, від неблагонадійного українського, польського і єврейського соціально-політичного елементу.

В українській і зарубіжній історіографії наводяться різні дані стосовно кількості осіб, депортованих із західних областей УРСР у 1939-1941 рр. Частина дослідників стверджує, що у вказаний період із Західної України та Західної Білорусії виселили приблизно 10 % населення.

Історики виокремлюють чотири етапи депортацій мешканців із цих регіонів: у ході першого етапу, починаючи з 10 лютого 194 р., депортували осадників і державних службовців; у ході другого, з 13 квітня цього ж року – заможних селян і родини військовиків; під час третього, з червня 1940 р. – в основному біженців; під час четвертого, з червня 1941 р. – здебільшого інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників. Варто зазначити, що вказані етапи репресивно-каральних акцій є умовними, адже даний процес був фактично безперервним після «визвольного походу» Червоної армії в Західну Україну.

4 грудня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про виселення усіх проживаючих в Західній Україні і Західній Білорусії осадників – колишніх польських військовиків, учасників радянсько-польської війни 1919–1920 рр. – разом з їх родинами і використання їх на лісорозробках в районах Крайньої Півночі. Депортація мала здійснитися до 15 лютого 1940 р. 21 грудня політбюро затвердило пропозиції ЦК КП(б)У про використання майна осадників.

Унаслідок першої депортації із приєднаних до СРСР територій на схід вивезли 26 790 родин (139 590 осіб), яких розселили в 21-й автономній республіці, краї, області приблизно в 115 спецпоселеннях. Припускають, що декілька тисяч із них померли в дорозі і в перші дні облаштування на голому місці, в умовах лютих морозів, відсутності житла і харчування, оскільки в наступних звітах вже фігурувала інша цифра – 135 524 спецпоселенці.

Незважаючи на назву «польські осадники», національний склад переселенців був неоднорідним. Про це свідчить довідка начальника відділу спецпоселень ГУЛАГу про національний склад осадників і біженців, виселених із західних областей УРСР і БРСР, підготовлена в серпні 1941 р., згідно якої там перебували 210 270 осадників і біженців, з яких 117 800 склали поляки (109 233 осадники), 64 533 – євреї, 13 448 – українці (11 720 осадників і лісників), 11 240 – білоруси (11 088 осадників) і представники інших національностей.

Після здійснення лютневої, квітневої та червневої депортацій 1940 р. настала певна пауза у вивезеннях із західноукраїнських теренів. Проте, 14 травня 1941 р. партійно-державне керівництво СРСР прийняло постанову про ліквідацію контрреволюційних організацій в західних областях республіки, а через 7 днів стартував четвертий етап депортацій, що тривав до нападу Німеччини на Радянський Союз. Слід підкреслити, що ця депортація розповсюдилася переважно на українське населення і спрямовувалась, насамперед, проти націоналістичного підпілля. Це підтверджує і зміст підготовленої ще в квітні доповідної записки наркома держбезпеки республіки П. Мешика на ім'я М. Хрущова, в якій були викладені пропозиції по ліквідації оунівської мережі в західних областях. Припускаючи, що Організація українських націоналістів буде виконувати роль «п'ятої колони» в ході очікуваної війни з Третім райхом і що «вона може становити собою серйозну силу, оскільки вона добре озброєна і поповнює свої сили шляхом перекидання зброї з Німеччини», П. Мешик рекомендував М. Хрущову порушити клопотання перед партійним і державним керівництвом про здійснення наступних санкцій:

1. Поширити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, перебуваючих на нелегальному становищі в західних областях УРСР.

2. Родини нелегалів, згідно вказаного закону, репресувати, майно конфіскувати.

3. Родини заарештованих оунівців виселити у віддалені місця СРСР.

4. Враховуючи, що основною базою ОУН є куркульство, здійснити виселення куркулів у віддалені області СРСР, а їх майно передати колгоспам.

Згідно доповідної записки НКДБ СРСР від 23 травня 1941 р. про виселення з західних областей СРСР родин репресованих або перебуваючих на нелегальному становищі, операція була завершена 22 травня: у вагони було завантажено 3 073 родини (11 329 осіб).

Слід зауважити, що планувався черговий етап депортацій, здійснення якого частково перервав напад Німеччини на Радянський Союз. Про це свідчить директива союзного наркомату держбезпеки республіканському НКДБ від 21 червня 1941 р. про заходи по припиненню терористичної діяльності в західних областях УРСР. У документі вказувалося: «Терміново підібрати і підготувати матеріали для проведення нової масової операції по арешту і виселенню контрреволюційного і соціально чужого елемента в західних областях УРСР... Негайно телеграфуйте, до

якого строку вказана операція може бути підготовлена, а також орієнтовно про кількість осіб, які можуть бути вилученими із розбиттям їх на категорії».

Депортації жителів із західноукраїнських теренів були специфічною формою політичних репресій. Їх організатори переслідували мету зруйнувати соціальну опору національного руху, розчистити ґрунт для тотальної радянської приєднаних територій. У вказаний період із тогочасних шести західних областей України виселили понад 190000 осіб.

Трофимович Л.В., к.іст.н., доцент
*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

Шемчук В.В., к.юр.н.
Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1939 – 1941 рр.

У початковий період Другої світової війни більшовицький режим вчинив жорстокі злочини на західноукраїнських землях, приєднаних після «визвольного походу» сюди у вересні 1939 року Червоної армії. Драматичну сторінку в історії тогочасних сталінських репресій складають арешти, мордування та розстріли політичних в'язнів. Тоді репресивно-каральні органи здійснили масові арешти: у 1939 р. – 10566 осіб, з яких 5406 поляків, 2779 українців, 439 євреїв; у 1940 р. – 47403 особи, з яких 15518 поляків, 15024 українці, 10924 євреї, затримані переважно за нелегальний перехід німецько-радянської демаркаційної лінії; у січні – травні 1941 р. – 8594 особи, з яких 5418 українців, 1121 поляк, 801 єврей. У цілому серед 66,5 тис. осіб, затриманих від вересня 1939 до травня 1941 рр. в західних областях УРСР, 45 тис. були позбавлені волі, серед яких 15 тис. поляків, 15 тис. українців, понад 8 тис. євреїв.

На початку жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про порядок затвердження вироків військових трибуналів в Західній Україні і в Західній Білорусії», яка стосувалась особового складу Війська Польського, згідно якої військові ради Українського та Білоруського фронтів одержували право затверджувати вироки трибуналів до вищої міри покарання «по контрреволюційним злочинам» цивільних осіб в західних областях УРСР і БРСР і польських військовослужбовців.

5 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія в об'ємній записці рекомендував генсеку ЦК ВКП(б) Й. Сталіну розстріляти

польських офіцерів, жандармів, поліцейських, осадників і інших із трьох спецтаборів для військовополонених і в'язнів тюрем західних областей УРСР і БРСР. На його думку, підставою для цього послужило те, що 14736 осіб, котрі перебували у таборах для військовополонених, і 18632 в'язні тюрем вказаних областей (з них 10685 поляків) були «закоренілими невинуватими ворогами радянської влади».

Можна припустити, що цій рекомендації наркома передувала його розмова з генсеком, під час якої, не виключено, останній і підказав дещо інше, ніж раніше задумувалося, рішення – цілковитий розстріл усього контингенту на основі рішення «трійки». На користь цього припущення свідчить те, що беріївські рекомендації були прийняті того ж дня політбюро фактично без поправок. Як випливає зі збірника документів «Катинь», завдяки оперативникам і упровадженій агентурі кремлівські очільники з'ясували, що більшість солдатів і офіцерів Війська Польського, пробувши понад півроку в радянському полоні, психологічно та морально не зламалися. Бранці не відмовилися ні від своєї батьківщини, ні від своїх політичних поглядів і моральних цінностей. Сподівання беріївських посіпак «перевиховати» хоча б частину з них – представників робітників і селян, інтелігенції, одягнутих у мундири, виявилися марними. В'язні Козельського, Старобельського, Осташківського таборів, як і раніше, були сповнені рішучості продовжувати боротьбу за відновлення незалежності Польщі. Не слід забувати і про ту ненависть, яку «вождь усіх народів» відчував до польського офіцерства, котре змусило його пережити гіркоту нищівної поразки в період польсько-радянської війни 1920 р. У результаті цього, якщо врахувати і 7305 розстріляних у тюрмах західних областей УРСР і БРСР, то всього у квітні-травні були розстріляні 21857 осіб, серед них були 3750 осіб, родини яких проживали на окупованих СРСР з вересня 1939 р. теренах. Важко з'ясувати, скільки їх походило саме з Західної України.

Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз надзвичайно гострою проблемою в західних областях були в'язні тюрем. З огляду на наближення фронту і відсутність потрібного транспорту для їхньої евакуації на схід, згідно розпорядження радянського керівництва, кримінальні злочинці звільнялися, а політичні в'язні мали бути ліквідовані. Зокрема, на початку липня 1941 р. начальник республіканського управління НКВС капітан державної безпеки Філіпов підготував наркому внутрішніх справ УРСР В. Сергіну доповідну записку про евакуацію в'язниць західних областей УРСР. У ній зазначалось:

«У відповідності з наказом працівників НКДБ у в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 в'язні; звільнено 808 в'язнів, переважно звинувачених у побутових злочинах. Усі розстріляні були закопані у ями, вириті у підвалах в'язниць, у м. Золочеві – в саду... у двох в'язницях Дрогобицької області; у містах Самбір і Стрий розстріляно 1101 в'язень; у в'язницях Станіславівської області розстріляно 1000 в'язнів, м. Луцька – 2000, у Ковелі – 194, у Дубні – 260; із Чорткова евакуйовано 954 в'язні, по дорозі розстріляно при спробі втечі 123 в'язнів – членів ОУН». У червні – липні у тюрмах Західної України знищили понад 8 тис. осіб, більшість з яких були політичними в'язнями. Багаторічний в'язень концтаборів СРСР Галина Дідик свідчила: «Я досі не можу спокійно згадувати страшні картини, які довелося побачити в перші дні війни. Тоді, після відступу радянських військ, розшукуючи близьких мені людей, я була в тюрмах Львова, Тернополя, Бережан, Нараєва, я бачила витягнені з катівень і потаємних ям виставлені для опізнання рідними і друзями тисячі трупів, постріляних, помордованих, часом зі слідами варварських знущань: вирізаними на тілі тризубами, виколеними очима, повирізуваними носами, вухами, грудьми». Неподалік с. Лядське Дрогобицької області понад півтисячі в'язнів кинули в 36-метрову соляну шахту. За різними даними, в західних областях УРСР на початку війни знищили від 20 тис. до 50 тис. в'язнів. Характерно, що значна частина з них була не розстріляна, а саме замучена з середньовічною жорстокістю. Аналогічна ліквідація політичних в'язнів була притаманною всім регіонам республіки. Отже, в ході радянізації Західної України здійснювались масові політичні репресії.

Тучинський В.А., к.іст.н., доцент
*Вінницький державний педагогічний університет
імені М. Коцюбинського*

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В МОЛДАВСЬКІЙ АВТОНОМНІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕХАНІЗМ ПРОВЕДЕННЯ

Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка існувала у складі УРСР протягом 1924–1940 рр. І на початку ХХІ ст. багато проблем історії Республіки залишаються маловивченими, або зовсім не відомими. Однією із маловідомих сторінок її історії є здійснення політичних репресій. Це пояснюється тим, що проблеми репресій в

МАРСР зовсім не досліджуються істориками Придністровської Молдавської Республіки, окремі їх аспекти досліджують лише історики України та Молдови.

Перша хвиля політичних репресій в Республіці почалася із проведенням масової колективізації. Українську РСР та МАРСР у її складі було віднесено керівництвом ВКП(б) до другої групи, де колективізація мала завершитися навесні 1932 р. В села Автономної Республіки було направлено десятки агітаційних бригад, сотні уповноважених різних органів та організацій, які використовували найрізноманітніші, а серед них і силові методи роботи з селянами.

Під час проведення масової колективізації на території МАРСР як і повсюди в СРСР допускалися порушення законності. Пропагандистська робота підмінялася грубим тиском, погрозами та демагогічними обіцянками. Грубі порушення допускалися при усупільненні засобів виробництва. Все це призвело до того, що навесні 1930 р. розпочався масовий вихід селян із колгоспів, який тривав до осені цього ж року. На перше жовтня 1930 р. в колгоспах МАРСР залишилося 18,4% селянських господарств, в той час як на території України їх було 27,8%.

Взимку 1930–1931 рр. розпочався новий наступ на селян, що не бажали вступати до колгоспів, «розкуркулення» селян в цей час набрало масового характеру, різко загострилася соціальні відносини на селі. Лише за першу половину 1931 р. в Автономній Республіці було здійснено понад 80 терористичних актів проти активістів колгоспного руху.

З початком масової колективізації з другої половини 1929 р. розпочався перехід від політики обмеження та витіснення «куркулів», до їх ліквідації. В МАРСР такий процес розпочався в січні 1930 р. «Куркулів» або заможних селян, що використовували найману працю в Республіці було відносно не багато, за даними більшовицької статистики вони склали 2,7 %, тоді як у середньому по Україні близько 4 %. У 1929 р. в Автономній Республіці було виявлено 3176 «куркульських» господарств, у 1930 р. їх було вже 2325. До 1 вересня 1931 р. «розкуркулення» в Республіці було завершено, за її межі було вислано близько 1800 осіб, або 56 % заможних селянських родин, що складало 1,8 % загальної кількості селянських родин.

Найтрагічнішою сторінкою історії Автономної Республіки, як і УРСР був голодомор 1932–1933 рр. Ситуація ускладнюється тим, що проросійське керівництво Придністровської Молдавської Республіки на офіційному рівні не визнає його голодомором. На території

самопроголошеної Республіки не встановлено жодного знака пам'яті жертв штучного голоду. У невизнаній Республіці не проводяться дослідження цієї проблеми, відсутні наукові праці з проблем голодомору 1932–1933 рр. Немає жодних узагальнюючих відомостей щодо смертності населення МАРСР. У нашому розпорядженні є лише окремі статистичні дані. Так у Балтському районі лише з січня по травень 1933 р. померли від голоду більше двох тисяч людей. У сусідньому Ананівському районі протягом перших двох місяців 1933 р. померли з голоду більше 300 мешканців, за перший тиждень червня – 455. Крім цього, в районі нараховувалося 5398 людей, що опухли від голоду, а також 16615 хворих на дистрофію та 366 безпритульних дітей.

В 1937–1939 рр. репресії в Автономній Республіці набрали масового характеру. Пошук «ворогів народу» в партійних та державних органах, арешти та позасудова практика покарання поширилися на всі сфери життя. Трагедія полягала також і у тому, що все це відбувалося при підтримці «трудових народних мас» через зібрання та мітинги, публікаціях в органах масової інформації.

Про розмах репресій в МАРСР можуть свідчити такі факти. У травні 1938 р. у судових та інших органах знаходилося більше тисячі справ, що не розглядалися роками. В більшості випадків судові постанови виносилися позасудовими постановами, так званими «трійками», «особливими нарадами», колегією ДПУ – ОДПУ. За час сталінських репресій в МАРСР із 5485 смертних вироків, військовими трибуналами та Верховним судом Республіки були засуджені лише 404 особи, а всі інші не судовими органами. Із проведеного пізніше пошуку місць масових поховань жертв репресій встановлено, що арештовані у тираспольській в'язниці протягом 1937–1938 рр. були розстріляні у розташованій поблизу Суворовській фортеці.

Головною мішенню репресій стали керівні працівники партійних, радянських та господарських органів. У травні 1937 р. були звільнені із посад, а пізніше не законно арештовані та страчені керівники Автономної Республіки: Г.І. Старий – Голова РНК МАРСР, член ЦВК СРСР, в минулому активний учасник більшовицького революційного руху, керівник Бендерського повстання 1919 р., заочно засуджений румунськими властями до смертної кари, Є.П. Воронович – Голова Президії ЦВК Автономної Республіки, А.І. Строев – Голова Держплану МАРСР, Д.І. Скульський – нарком юстиції Республіки, Д.А. Мороз – нарком землеробства, Н.І. Голуб, В.З. Тодерес, З.Г. Сідерський –

секретарі Молдавського обкому КП(б)У, багато інших керівників Республіки.

Із десяти членів бюро Молдавського обкому КП(б)У, вибраних у травні 1937 р. на Десятій партійній конференції, сім вже у вересні цього ж року були арештовані органами НКВС, виключені із партії та засуджені до найвищої міри покарання. Вони звинувачувалися в особливо небезпечних державних злочинах: зрада батьківщини, шпигунство, диверсійна та шкідницька діяльність. В документах того часу звучала така оцінка діяльності «ворогів народу»: «Презирлива банда троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних агентів фашистських розвідок (сідерські, тодреси, голуби, вороновичі, старі та ін.) пролізли до керівництва обкому КП(б)У, ЦВК, Раднаркому та інші ділянки господарського, радянського та національно-культурного будівництва і намагалися відірвати Радянську Молдавію від Великого Радянського Союзу та віддати її під владу румунських капіталістів та бояр».

Акції з навішування ярликів та висунення абсурдних звинувачень проводилися проти працівників різних галузей народного господарства та культури республіки. Зокрема, керуючому Молдавським консервтрестом Ф.С. Крестьянишину і директору консервного заводу ім. Першого травня С.Д. Ждановичу було висунуто звинувачення в тому, що вони займалися ворожими діями «по лінії неправильного розміщення культур: моркви, білого кореню і винесення посівної бази на засушені ділянки». «Троцькістсько-бухарінські шкідники», які нібито діяли і в Наркомземі Республіки, звинувачувалися у контрреволюційній підривній діяльності спрямованій на «зниження врожайності, підриву ведення правильних сівозмін, розвитку тваринництва, руйнування МТС». Штапом «ворог народу» громили багатьох не винних працівників культури, системи народної освіти, науки, літератури та мистецтва, засобів масової інформації та культури. Розпочалась робота по очищенню апарату редакцій обласних та районних газет, Держвидаву, Головліту, звинувачених у публікаціях контрреволюційних, троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних концепцій, у спробі послабити вплив більшовицької преси на трудящих МАРСР, відрив її від України та СРСР, у гальмуванні та затримці розвитку молдавської культури, зриві підготовки та висунення більшовицьких кадрів. В результаті майже повністю було оновлено склад редакторів районної преси, за виключенням редакторів Кам'янської та Кодимської районних газет.

Керівникам Наркомосвіти та Комітету у справах мистецтв РНК МАРСР Холостенку, Хрипливому, Кирлінгу, Голубу, Кожухарю було висунуто звинувачення у проведенні «шкідницької» роботи шляхом масового перекидання вчителів у інші школи, передчасному випуску слухачів гуртків лікбезу. Особливо великі втрати понесли в ті трагічні роки письменники Автономної Республіки. Із 46 членів Спілки письменників Республіки живими залишилися лише 20. Жертвами жахливого терору стали Д. Мілев, Н. Кабак, М. Марков, С. Лехтцир та ін. В результаті репресій було нанесено важкого удару самій високоосвіченій багатонаціональній інтелігенції Молдавської Автономної Республіки.

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал варто зауважити про те, що репресії більшовицької влади на території МАРСР відбувалися за єдиним загальносоюзним сценарієм. Від них в однаковій мірі постраждали представники всіх народів, що населяли Автономну Республіку. Відмінність полягала лише у тому, що близькість кордону з Румунією наклала на політичні репресії особливий відбиток. Органи насилля більшовицької тоталітарної системи з легкістю присвоювали ні в чому не винним жертвам репресій ярлик «румунський шпигун та диверсант».

Фініковський Ю.М., аспірант

Національний університет «Острозька академія»

ДАНИЛО ШУМУК В УМОВАХ БОРТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ З УПА

Політичні репресії були невід’ємною частиною внутрішньої політики радянської влади. Особливо добре це видно на прикладі боротьби комуністичного режиму з націоналістичним підпіллям в роки Другої світової війни. Одним із відомих учасників визвольного руху того періоду був Данило Шумук – український дисидент та політв’язень.

Перші контакти Данила Шумука з націоналістами бачимо у березні 1943 року. Саме тоді він знайомиться із членами місцевого осередку ОУН в с. Посників на Рівненщині, де на той час працював робітником в одному із господарств. Після одного з таємних зібрань Данило Шумук згадував: «Кілька днівпо тому до мене прийшла група озброєних людей. Ці люди запропонували мені йти з ними боротися проти німців».

Ідеологічно-політичний вишкіл Данило Шумук проходив в с. Боримець Острожецького району на Рівненщині в групі Андрія Луцика («Лісовик»). У квітні 1943 року був направлений на пропагандивний вишкіл в с. Теремно біля м. Луцьк. Після його закінчення Д.Шумук під псевдо «Боремський» призначений інструктором в округову групу. Перший досвід, отриманий ним в якості інструктора, був здобутий на жіночих та чоловічих вишколах в селах Корито та П'янке Острозького району на Рівненщині. Саме тоді Д. Шумук вперше зустрівся із випадком впровадження в повстанську групу радянської шпигунки під псевдо «Алла». Сам він так писав у спогадах пізніше: «Аллу губило те, що вона всюди і завжди посилено старалась здобути якнайбільше інформації. Вона на кожному кроці допитувалась у своїх подруг по вишколу за кожную людину з організації, їй цікавили «псевдо», прізвища і організаційні пости кожного підпільника». Як стало відомо пізніше, шпигунку згодом було ліквідовано відділом місцевої Служби Безпеки ОУН.

З початку літа 1943 року Данило Шумук в якості інструктора перебував на території Волині. Тоді він брав участь у вишкільних курсах на повстанській базі «Січ» в межах Турійщини, у відділах УПА Володимирсько-Горохівської округи, де читав економічну географію, політику.

З жовтня 1943 року інструктор «Боремський» отримав завдання від округового проводу переробити «Постанови третього Надзвичайного Великого Збору ОУН» та розповсюдити їх по окремих районах серед учасників національно-визвольного руху - вихідців із Східної України. Власне саме завдання було успішно виконане в межах Володимирського, Горохівського та Берестечківського районів.

Уже з початку 1944 року, з огляду на постійний тиск зі сторони німців та радянських партизан, група Шумука змушена була відійти на територію Радехівського району на Львівщині. Через деякий час, уникаючи збройних сутичок з противником, група повстанців повернулася на Волинь.

Зважаючи на поступове зайняття військами Червоної Армії території Волині, в червні 1944 року Данило Шумук отримав завдання від провідника Волинського обласного проводу ОУН Панаса Матвійчука («Крилача») організувати групу для відходу на Схід, з метою організації там осередків ОУН. В результаті була сформована група з 12 осіб, з яких значну частину яких становили колишні радянські військові, вихідці із Східної України. Пізніше до неї доєдналось ще 32 повстанців, одного з відділів УПА на Волині.

В другій половині літа 1944 року група «Боремського», маневруючи між радянськими військами, успішно прорвалася на територію Демидівського району на Рівненщині. Власне тут, в районі села Хрінники відбулася перша зустріч групи із загонами районного відділу НКВС. Однак, зважаючи на чисельну перевагу повстанців, радянськими спецслужбовцями було прийнято рішення в бій не вступати. З огляду на важке становище, підрозділ Шумука весь час змушений був змінювати місце перебування. Так, в кінці літа бачимо його уже в Острожецькому районі, згодом – в Олицькому районі на Волині. Про своє перебування в останньому повстанець згадував: «В Олицькому районі ми зупинились в селі Жорнище в одного господаря в клуні. Якраз того дня чекісти проводили в Жорнищах арешти всіх підозрілих в націоналізмі. Всюди було повно чекістів».

Отримавши необхідні вказівки, в складі сотні УПА, яка прямувала в напрямку Сарн, похідна група «Боремського» вирушила на схід. Через деякий час, перейшовши територію Рівненщини, повстанці розмістились в Олевському районі на Житомирщині. В районі селища Білорочівці група потрапила в засідку місцевого відділу НКВС і після невеликого бою змушена була відступати. За спогадами Д.Шумука, жодних втрат тоді між повстанцями не було. Проте переслідування зі сторони радянських спецорганів тільки посилювалось. «Відтоді кожного Божого дня стрибки під керівництвом чекістів робили на нас засідки» – писав він пізніше.

Прориваючись далі на схід в напрямку Києва, повстанці проходять територію Коростенського, Малинського і Радомишльського районів. В ході однієї з операцій радянських спецорганів, двоє повстанців із групи Шумука було вбито. Як виявилось пізніше, місцевий відділ НКВС підіслав в групу свого агента, який представився зв'язковим від командира Східної Воєнної Округи (З'єднаних груп «44») Федора Воробця («Верещаки»), і видав місце підрозділу.

З огляду на тиск зі сторони радянських силових структур, постійні переслідування, восени 1944 року група «Боремського» змушена була відступати в зворотньому напрямку. Через деякий час бачимо її знову на теренах Рокитнівського та Корецького районів на Рівненщині. Тоді ж в ході зустрічі із згадуваним Федором Воробцем, Данило Шумук дізнався, що Крайовий Провід ОУН на північно-західних землях призначив його керівником округи «Б», куди входила Житомирська і північна частина Київської областей.

В грудні 1944 року група Шумука (очевидно, тоді ж йому було надано нове псевдо – «Борис») у складі 14 осіб вирушила в напрямку Житомирської області. Згодом, через відмову йти далі, половина повстанців повернулась назад. Інша частина, представившись дезертирами, успішно дійшла аж до Фастова. В районі цього міста, група була відслідкована місцевими органами внутрішніх справ, одного повстанця вбито. З огляду на безперспективність подальшої боротьби, Данило Шумук прийняв рішення розпустити групу. Сам керівник, разом зі своїм земляком Василем Присяжним вирішив йти далі в напрямку Донбасу, з метою влаштуватись там на роботу.

Як згадував Д.Шумук пізніше, весь час радянські спецоргани переслідували їх. Зокрема, в Білоцерківському районі, повстанцям лише дивом вдалось втекти від працівників НКВС, заховавшись в лісі.

У січні 1944 року вони перебували на теренах Богуславського району, переховуючись по домівках місцевих жителів. 24 лютого 1945 року в селі Розкопанці Богуславського району Данила Шумука та Василя Присяжного було заарештовано органами Богуславського районного відділу НКВС Київської області. В ході обшуку в Д.Шумука було вилучено пістолет системи «Вальтер», німецький компас, типографічну карту УРСР та 200 радянських рублів.

Згодом, засуджених перевезли у відділення міліції в м. Богуслав. Цікаво, що в ході допиту Данилу Шумуку вдалось обманути слідчих, представившись звичайним рядовим стрільцем УПА із псевдо «Василенко» з групи Павленка, а також давши свідчення, що в підпіллі він перебуває з грудня 1943 року. Очевидно, що такі дії він обговорив попередньо в камері затримання із Василем Присяжним, який підтвердив фальшиві свідчення згодом.

Подальші слідчі дії проводились в Київському обласному управлінні НКВС, згодом в Рівненському облуправлінні НКВС.

16 квітня 1945 року Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області засудив Данила Шумука до розстрілу, звинувативши у співпраці з німцями та участі в УПА. Уже в червні 1945 року Військова колегія Верховного Суду СРСР змінила вирок на 20 років каторжних робіт.

Таким чином, Данило Шумук, перебуваючи в складі націоналістичного підпілля був безпосереднім учасником боротьби між радянським репресивним режимом та УПА.

Чура О.В., к.іст.н.

*Національний музей-меморіал жертв
окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»*

РОЗШУК ОРГАНАМИ КДБ УЧАСНИКІВ ОУН-УПА У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглядаючи війну між СРСР та гітлерівською Німеччиною крізь призму відновлення державної самостійності України, ОУН та УПА вели бойові дії як із Вермахтом, так і з Червоною армією. У післявоєнний період українські повстанці не склали зброю й концентрували діяльність на перешкоджанні політичних та соціально-економічних планів радянської влади в Україні збройними засобами. До 1950 р. партизанська війна являла собою основну, і часто єдину форму силового опору, яку українські націоналісти могли протиставити російським комуністичним окупантам.

Проте, за умов відновлення радянської влади, незважаючи на високий моральний дух особового складу військових формувань УПА і підпілля ОУН, незворотного характеру набували труднощі матеріально-технічного забезпечення, укомплектування особовим складом та командними кадрами й ідеологічного вишколу.

Це дало можливість партійним лідерам СРСР стверджувати, що повстанський рух в Україні переможено. На нараді секретарів обласних комітетів ВКП(б) із начальниками управлінь НКВС і НКДБ західних областей УРСР 15 травня 1945 р. перший секретар М. Хрущов констатував, що завдання розгрому націоналістичних банд в основному виконано, за винятком окремих, малочисельних збройних формувань. На думку партійного керівництва, для радянських спецорганів вирішальним у боротьбі із націоналістами було проведення агентурної роботи. Для подолання українського підпільного руху було створено окремі відділи боротьби із «бандитизмом». Перед ними ставилося завдання захоплення і знищення центрів, дрібних частин, зв'язкових та очільників ОУН-УПА. Доскладу батальйонів входили мобільні спецгрупи, що нараховували від 3 до 50 агентів. 1 червня 1948 р. батальйони були реорганізовані в збройні групи охорони громадського порядку та виявлення місць переховування членів ОУН. Згідно із секретними матеріалами КДБ, радянська влада хронологічно структурувала антиукраїнську боротьбу на три етапи. Перший (1944 – 1946 рр.) – боротьба проти озброєних груп ОУН-УПА.

Цьому етапу характерне проведення воєнних операцій проти підпілля, яке було багаточисельним. У спецопераціях приймали участь органи держбезпеки, міліція та окремі частини Радянської армії у форматі прикордонних військ. Другий етап (1947 – 1951 рр.) – боротьба органів держбезпеки проти розрізнених підпільних націоналістичних організацій. За даними радянської розвідки у цей період продовжував існувати центральний провід УПА, який складався із 6 членів очолюваних Романом Шухевичем. Паралельно діяли 5 крайових проводів ОУН, а також 14 окружних, 37 надрайонних, 120 районних проводів, 156 локальних груп і 2 500 підпільників. На третьому етапі у 1952 – 1955 рр. чітке організаційне підпорядкування підпілля було відсутнім. Органи КДБ вели боротьбу проти окремих повстанців та малочисельних підрозділів ОУН-УПА. У цей період для розшуку членів центрального проводу ОУН керівництвом КДБ були створені міжобласні оперативні групи. Загалом, упродовж 1944 – 1955 рр. у західноукраїнські області було скеровано 585 тис. осіб із складу внутрішніх військ та армійсько-прикордонних частин.

У 1958 р. Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР уклав «Алфавітний список агентів зарубіжних розвідок, учасників антирадянських організацій, карателів і інших злочинців, які розшуковуються». Він діяв під грифом «цілком таємно», передбачав користування лише оперативними співробітниками органів КДБ й зберігався в службових приміщеннях із забезпеченням необхідних умов, які унеможлилювати ознайомлення із його змістом сторонніх осіб. За зберігання документу ніс особисту відповідальність голова обласного підрозділу КДБ. У трьох томах містився біографічний та антропологічний опис особи, що підлягала розшуку, коротка генеалогічна довідка і зміст злочину. Тут містяться дані про 100 учасників підпільного руху ОУН-УПА, що становить 0,6 % від загальної кількості осіб які розшукувалися КДБ станом на 1958 р.

У цей період органи КДБ активно розшукували брата Степана Бандери – Богдана («Лемко»). У 1941 р. у місті Калуш він виголосив Акт відновлення Української держави, а згодом виїжджав на територію східних областей України для створення осередків ОУН. У 1944 р. проживав на території Австрії.

Наукову увагу привертають дані про розшук радянськими спецслужбами учасників підпілля, які до вступу в ОУН були військовими Червоної армії. До таких належав Степан Базнаєв 1925 р. н. уродженець

села Красаєвка Поїмського району, Пензенської області, росіянин, лейтенант Радянської армії. Будучи командиром зводу 464 стрілкового полку, 78 дивізії він очолював оперативну групу на території Велико-Дедеркальського району Тернопільської області. При зіткненні куренем УПА очолюваним «Гуком», перейшов на бік повстанців й передав їм оперативну групу в складі 18 осіб, яких було розстріляно. До кінця січня 1946 р. знаходився у складі підпільної групи УПА .

У розшуку перебували члени ОУН, які виїхали за кордон. Серед них був Григорій Пундик 1918 р. н. який народився у селі Печина, Новосельського району Тернопільської області. У 1939 р., після окупації західної України радянськими військами, він виїхав до Німеччини, де навчався в Берлінському політехнічному інституті. В період нацистської окупації повернувся в місто Кременець, де очолив окружний провід ОУН. У 1942 р. призначений референтом пропаганди Рівненського обласного проводу, у 1943 р. знаходився у Львівському крайовому проводі ОУН. У 1944 р. емігрував у Мюнхен, де редагував газету і був членом центрального проводу ОУН. Співпрацював із американською розвідкою.

До всесоюзного розшуку потрапили члени ОУН яких радянська влада звинувачувала ще й у співпраці із гітлерівською владою. Серед них Іван Богуш 1887 р. н., родом із села Косовщина Сумського району, Сумської області. На окупованій території працював старостою общини села Косовщина. Одночасно був агентом «СД» під псевдом «Фріц». Знаходився у підпільному зв'язку із резидентом ОУН «Сокриком». Був скерований для розвідувальної діяльності в тил Радянської армії після відступу німців. У 1945 р. знаходився в Застанівському районі Чернівецької області. У 1946 р. проживав в Рішканському районі Молдавської РСР і працював шофером в МТС, де тримав паспорт № 210612 на ім'я І. Богусева .

Комуністична влада морально і матеріально заохочувала чекістів, нагородами та відомчими відзнаками. Було здійснене перерахування вислуги років учасника бойових дій, у наслідок чого суттєво збільшилися їх пенсії. Зокрема, один день в операціях проти підпілля рахувалося за три дні .

Назагал, таємні документи КДБ свідчать, що у ході оперативно-військових операцій проти ОУН-УПА в 1944 – 1955 рр. загинули 155108 учасників українського руху опору. За звинуваченням у причетності до ОУН-УПА було заарештовано 103866 осіб, 85 % із них було засуджено.

Таким чином, у 50–60-х рр. ХХ ст., незважаючи на широко розрекламовану «перемогу» проросійського комуністичного режиму над українським збройним національно-визвольним рухом, боротьба за відновлення державної самостійності України продовжувалася. Не останнім свідченням цього є розшук органами КДБ тих повстанців ОУН-УПА, яким вдалося уникнути арештів після завершення активної фази бойових дій, перейти на нелегальне становище й вмонтувати себе у місцеві соціуми та, як наслідок, продовжувати протидію радянській владі у локальному форматі. Їх перебування серед пересічних громадян зберігало та посилювало у народній пам'яті думку про безперервність руху опору, який та той час набирив беззбройних правозахисних ознак.

СЕКЦІЯ 2

ГОЛОДОМОРІ ЯК ЗАСІБ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

Гаврилишин Ю.І.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Голодомор 1932–1933 років став найбільшою трагедією в історії України. Акт Геноциду проти українців був проведений свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Ця жахлива подія довго та старанно замовчувалася радянською владою. Тодішній світ мало знав про цю трагедію, але мільйонні людські втрати не можливо було приховати.

Найперше про голодомор заговорили Буковина та Галичина, які на той час були в складі Румунії. Про Україну писали відомі американські, канадські, європейські видання. Від рідних та близьких (етнічних німців, поляків) – надходили листи своїм співвітчизникам про допомогу, які водночас розкривали всю правду про голодомор. Трагедія торкнулася всіх українських земель, які перебували під окупацією СРСР, та найстрашнішими напевне є факти канібалізму, про які писали в своїх спогадах люди переживші страшний голод та в протоколах НКВС.

На світовій арені про голод вперше заговорили в Берліні 18 травня 1933 року. Повірений у справах СРСР у Німеччині – Бессонов заявив, що Гітлер на «Конгресі праці» проводить антирадянську кампанію, заявляючи про мільйони, які померли від голоду та цим самим втручається у внутрішні справи СРСР.

Найбільше інформації про факти голодомору отримували україномовні видання Буковини та Галичини, які на той час перебували в складі Румунії та не залишались байдужими до національної трагедії. На цих територіях діяли газети, які повідомили громадськість про голод в УРСР («ЧАС», «Українська Ластівка» та інші).

22 березня 1932 року було опубліковано статтю «В обіймах великого голоду» (лист з Великої України), в якій старшина УГА, що жив в одному із сіл Поділля описує голодомор: «... Тепер я вже півроку не отримую ні пайки хліба ні якоїсь змінки крупи до приварку чи крупи чи олію. Купую з трудом великим, що ще деколи вдається, за страшно великі гроші. Маю ще з дві чвертки картоплі, але вже третю ніч я не сплю, сиджу з сокирою в руках...

В липні 1933 року, журнал «Українська ластівка» друкує статтю «Страшне лихоліття на Україні». Автори статті звертаються за допомогою до всіх українців: «Нашу неньку-Україну навістило страшне лихоліття. Великі і малі гинуть з голоду, бо всякі добірки забирають з України московські кати, большевики».

Дуже мало інформації про трагедію голодомору просочувалось на Захід. Першим про голод в СРСР повідомив англійський журналіст Малкольм Магерідж у грудні 1933 року. У трьох статтях в газеті Manchester Guardian журналіст описав свої гнітючі враження від поїздок Україною та Кубанню, розповівши про голод серед селян. М. Магерідж засвідчив масову загибель селян, однак не назвав конкретних цифр. Радянська влада одразу після виходу першої статті, відреагувала у звичний для неї спосіб, заборонивши іноземним журналістам їздити по вражених голодом територіях країни

У березні сенсаційні відкриття М. Магеріджа спробував заперечити кореспондент «Нью-Йорк Таймс» у Москві Волтер Дюранті. Його замітка називалася: «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду». Коли про проблему почали писати інші американські газети, В. Дюранті підтвердив факт масових смертей від голоду. В. Дюранті відомий також тим, що єдиний з іноземних журналістів взяв інтерв'ю в Йосипа Сталіна та отримав Пуліцерівську премію за свою діяльність.

На шпальтах відомого тоді видання Chicago American було опубліковано великі статті Гарета Джонса з його ексклюзивними фотографіями про винищення українців голодом, які він зробив під час таємної подорожі Україною у 1933 році. Його матеріали також з'явилися і в Chicago Herald and Examiner. Їх опублікував Томас Волкер. Всіцивідання, включно з New York Journal, належали American Hearst press. Появі цих публікацій можна завдячувати «анти-червоній» кампанії медіа-магната Вільяма Херста.

Американська газета «Свобода» – найстарша у світі україномовна газета. Перша україномовна газета у США, одна з найстаріших газет у

діаспорі також не залишалася остронь. Звісно, видання не могло мати своїх кореспондентів на Радянській Україні. Тому вибирувало будь-яку значущу інформацію про Україну та Кубань з повідомлень польської, чеської, німецької, італійської преси.

Український народ став свідком найжорстокішого та наймасовішого в світі геноциду. Акти канібалізму, масові розстріли, репресії – те, що стало глибокою раною в українській історії. Ці події не просто похитнули людську свідомість – вони переходять за всі рамки людяності, права на життя.

Проблема голодомору в наш час є не достатньо висвітленою, не дивлячись на це, 15 країн вже визнали Голодомор – геноцидом проти українського народу та ще ряд країн в офіційних зверненнях засудили Голодомор як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом або вшанували пам'ять його жертв.

В ХХ столітті світ бачив на що здатен Радянський Союз і які наслідки можуть бути під його керівництвом. Світ побачив що таке нацизм та які втрати були через допущення Гітлера до влади, тому зараз він під забороною по всьому світу. Та чи є розуміння що Червона машина була не менш криваваю...

Відновлення Радянського Союзу – одна з найомріяних ідей президента РФ, можна тільки уявити які були б для українців наслідки «одіозного об'єднання» в альтернативному варіанті розвитку історії. Ворогу потрібно дивитися в обличчя та відкрито про це говорити, цитуючи слова нашого предка, великого князя Київської Русі Святослава Хороброго «ІДУ НА ВИ» захистити свою землю, свій народ для недопущення актів проти людства. Про це мріяли всі учасники національно-визвольних змагань. Цього хочемо й ми.

*Давидюк Р.П., д.іст.н., доцент
Рівненський державний гуманітарний університет*

ВОЛИНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Більшовицька влада усіляко намагалася замовчати події Голодомору 1932–1933 рр., однак звістки про трагедію досягали цивілізованого світу. Жителі Волинського воєводства, як прикордонного з Радянською Україною, знали про жакливе становище, у якому опинилися їх земляки в

УСРР. Носіями інформації про голод були біженці з Радянського Союзу, закордонні робітники та журналісти. Писали про голод своїм родичам за кордоном селяни, згодом уривки з цих листів публікувала закордонна та західноукраїнська преса.

Західноукраїнська громада, що перебувала у складі Польщі відіграла особливу роль у поширенні правди про Голодомор. Тут ініціювалося проведення всенародних протестаційних акцій. У Львові з почину Української греко-католицької церкви (УГКЦ), Української парламентарної репрезентації (УПР), громадських українських організацій виник Громадський комітет рятунку України (ГКРУ), керівником якого було обрано Д. Левицького, на чолі виконавчого комітету стояли В. Мудрий та М. Рудницька.

У Волинському воєводстві ініціатива утворення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим (ВГКДГ) у Радянській Україні виходила від політичних емігрантів, у минулому учасників Української революції 1917–1921 рр. Зачинателями скликання загальних зборів українських організацій регіону стали наддніпрянці Микола Маслов, Сергій Тимошенко, Іван Власовський, Олекса Алмазов, Петро Певний, Михайло Телешинський, Степан Скрипник, Павло Пашевський та ін. Уродженці території, охопленої штучним голодом, вони особливо болісно реагували на ті трагічні події, намагалися допомогти землякам.

На засіданні 17 жовтня 1933 р., що проходило у приміщенні товариства «Рідна хата» у Луцьку, обрали управу ВГКДГ у складі 20 осіб та ухвалили просити єпископа луцького Полікарпа очолити громадський комітет. Управа ВГКДГ, вважаючи своїм першочерговим завданням зібрання грошей та збіжжя голодуючим, адресувалася «До українського громадянства Волині». Зусиллями ВГКДГ у міському театрі Луцька 23 листопада 1933 р. Волинський український театр поставив виставу за п'єсою В. Винниченка «Гріх», прибутки від якої мали піти на допомогу голодуючим в Радянській Україні. Наддніпрянські емігранти організували проведення у Волинському воєводстві всенародних протестаційних акцій, пов'язаних із трагедією Голодомору.

У кожному повітовому місті центрі Волинського воєводства утворюватися повітові комітети допомоги голодуючим, які у свою чергу організували гмінні осередки.

Терміни, характер, перебіг, особливості допомогової акції, ставлення до неї польської влади дозволяють прослідкувати архівні документи Державного архіву Рівненської області, зокрема листи голови

Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні сенатора Миколи Маслова до представників Рівненського повітового комітету. У листах пояснювалося, що потрібно збирати жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку, квасолю, горох, водночас, не рекомендувалося збирати коренеплоди (картоплю, буряки та ін.), позаяк вони не витримували морозів. Зібрані зернові радили складувати на млинах та круп'ярнях, де б вони перероблялися. Умовою щодо місця складування продукції визначалася надійність організації та зручність розташування з огляду на потребу подальшої відправки на залізничну станцію.

Наголошувалося на суворому обліку, звітності, документуванні пожертв, наводилися банківські реквізити для переказу коштів. Аналіз листів дозволяє зрозуміти труднощі у проведенні збірок, зокрема численні бюрократичні приписи, які були вимогою польської влади, а також невдачі у спробах передачі зібраної допомоги до УСРР.

Попри труднощі і перешкоди з боку польської влади, допомогова акція ВГКДГ охопила всі повіти воєводства і тривала близько 9-ти місяців – з грудня 1933 р. до вересня 1934 р. Однак передати зібране голодуючим в УРСР не вдалося: перемовини з радянським консульством у Львові не дали позитивних результатів, адже факт голоду заперечувався сталінським режимом. Відтак, зібрані продукти та кошти передали у місцеві в'язниці.

Незважаючи на спроби більшовицької влади замовчати голод і на заборону польської влади проводити масові зібрання, у Західній Україні ширилися допомогові акції. 29 жовтня 1933 р. було оголошено Днем національної жалоби і протесту всього українського суспільства за межами СРСР проти голоду в Радянській Україні. Позаяк багатолюдні сходи заборонялися, то у цей день, у Луцьку відбулось Богослужіння та панахида за померлими внаслідок Голодомору, що його провів єпископ Полікарп, виголошено проповідь про страхіття голоду в Радянській Україні. Відслужили панахиду за померлими від голоду в Рівненському православному соборі, а також у церквах багатьох сіл повіту. У Богослужіннях брала участь велика кількість населення, як місцевих жителів, так і політичних емігрантів.

Крім ВГКДГ у Волинському воєводстві з ініціативи діячів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) у вересні 1933 р. виник Громадський комітет рятунок голодуючої Великої України з центром у Луцьку, очолюваний Володимиром Островським. Цей

комітет підпорядковувався крайовому комітетові у Львові. Зусиллями членів Рівненського повітового комітету УНДО було надруковано листівку, де повідомлялося про відправлення 29 жовтня 1933 р. у Рівненському соборі панахиди за померлими від голоду на «Придніпрянщині і Кубані». Однак частина накладу листівки була конфіскована повітовим старостом.

Західноукраїнські активісти зверталися до місцевих жителів з проханням надсилати чи передавати листи з описами важкого становища населення, які їм надходили із УСРР. Планувалося використовувати ці листи, як докази фактів голоду перед міжнародними гуманітарними організаціями.

Збором інформації про голод в Радянській Україні у 1932–1933 рр., що могла бути представлена перед міжнародним співтовариством, займалася спецслужба Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі. Мережу розвідувальних пунктів у волинському прикордонні очолював полковник армії УНР Іван Литвиненко (на Волині жив під прізвиськом Морозенко). 2 вересня 1934 р. за його підписом емігранти звернулися до секретаріату Ліги націй у Женеві з «Меморандумом Української політичної еміграції Рівненського повіту на Волині в Польщі». Однак, світова спільнота, у своїй більшості, так і не відреагувала на геноцид голодом. Західні країни, турбуючись про власні економічні інтереси, виявляли прорадянські симпатії. Заручниками ситуації стали мільйони українців, які помирали голодною смертю.

Кравченко П.М., к.іст.н., доцент
*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

КОЛОНІАЛЬНА СУТНІСТЬ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОГО БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ

З самого початку окупації України російськими більшовицькими військами всі керівники компартії республіки призначались із Москви та проводили політику лише в її інтересах. Таким був генеральний секретар КП(б)У Лазар Каганович, єврей, який незаперечно підтримував Сталіна у його політиці. Не поступався йому Станіслав Косіор, поляк, який буде переконувати Сталіна у квітні 1932 р. в тому, що «будь-які розмови про

«голод» на Україні потрібно категорично відкинути».

Особливу роль в організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. зіграв Павло Постишев, етнічний росіянин, призначений вождем 2-м секретарем ЦК КП(б)У у 1933 р. Саме він координував діяльність партійно-радянського апарату в Україні під час організації та проведення Голодомору 1932–1933 рр.

Призначення Москвою керівних кадрів в Україні стосувалось не лише секретаріату ЦК компартії, але й обласного і районного партійного й радянського керівництва, радгоспів і колгоспів, політвідділів МТС тощо. Здійснення масштабного злочину, наслідком якого стало вбивство голодом мільйонів українців, вимагало величезних зусиль тисяч керівників різного рівня, які, у свою чергу, повинні були мати відповідні переконання та володіти певними моральними якостями, що і дозволило їм виконати вказівки московського центру щодо знищення українського села. Місцеві жителі – українці – для вирішення таких завдань не підходили.

Необхідні режимові кадри, перш за все, набиралися в індустріальних промислових центрах Росії та Південного Сходу України. Так, зі створенням Вінницької області на початку 1932 р., обласне партійне керівництво в умовах організації штучного голоду очолив росіянин Микита Алексєєв, якого в жовтні 1932 р. замінив інший ставленик більшовицького керівництва СРСР Володимир Чернявський, єврей, який буде очолювати обласну партійну організацію до 1937 р.

Колоніальна по своїй суті більшовицька адміністрація відразу ж зіштовхнулись із складними кадровими питаннями. Вона і справді почувалась на Поділлі як на окупованій території, підкорити яку без відповідних кадрів було практично неможливо. Зауважимо, що відродження імперії під більшовицькими гаслами означало, крім іншого, що наразі носіями великоруського шовінізму ставали радянські чиновники.

Станіслав Кульчицький влучно підкреслив важливу рису більшовизму, яка була однією з визначальних щодо селянської України у 20-30-ті роки: «Доктринальний інтернаціоналізм, який втілювався в гаслі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», не знищував у більшовиків природного відчуття приналежності до національної спільноти, яка створила імперію. Однак комуністична ідеологія заважала їм усвідомлювати це відчуття у прямій формі. Воно жевріло десь у підсвідомості, а проявлялося у трансформованій формі як відразу до тих,

хто руйнував єдність багатонаціональної імперії своїм націоналізмом». З їх точки зору, подільський селянин, українець, був стовідсотковим націоналістом.

Сталін та його оточення зробили ставку передусім на російські більшовицькі кадри, які вважались найбільш надійними, особливо по відношенню до українського селянства. Це були не обов'язково представники російської національності. До реалізації сталінської політики на селі залучались представники інших націй, які часто були більш відданими режимові та імперії, ніж представники титульної нації. Яскравим прикладом є сам Й. Сталін.

Відбувалась, умовно кажучи, «пересадка еліти» – випробуваний ефективний спосіб колоніальної політики Російської імперії, який майже завжди давав чудові для імперського центру результати, допомагаючи нав'язати потрібні метрополії порядки на окупованій території.

Відбір кадрів відбувався за наступними критеріями: перш за все претендент на посаду мав бути комуністом чи кандидатом у члени партії, або ж комсомольцем. Чим більшим був партійний стаж, тим краще. Важливу роль відіграло соціальне походження. Довіра була в першу чергу до робітників і найбіднішого селянства. Особлива увага зверталась на ідейно-політичну зрілість кадрів, в той же час освіта нікого не цікавила. Професійна підготовка, як правило, не мала значення. Та й ніхто поки що не готував в СРСР секретарів парткомів колгоспів чи секретарів райкомів партії... Ось типові характеристики мобілізованих на роботу на Вінниччині під час Голодомору: Дьомін М.П., член партії з 1922 р., освіта нижча, росіянин, службовець, закінчив військову школу командного складу, служив у Червоній армії, працював фінінспектором, головою артілі, в комунальному банку; Короленко П.Ф., росіянин, освіта нижча, член партії з 1925 р., працював слюсарем, у 1930 р. висунутий на роботу в профспілку. З 13-ти наведених у списку мобілізованих лише троє були за походженням українці.

Частина кадрів була мобілізована в Одеській, Дніпропетровській областях, у Харкові, Києві. Опосередковано їх російську національність підтверджують прізвища, а коли взяти до уваги, що робітничий клас в Україні був у переважній більшості зрусифікований, та й і принцип інтернаціоналізму вимагав переходу на спілкування російською мовою, особливо після фактичного припинення українізації наприкінці 1932 р., коли Й. Сталін, звинувативши українське керівництво у контрреволюції і націоналізмі, ліквідував останні елементи автономії УСРР.

Велика кількість керівників прибувала з Росії – Москви, Ленінграда, Смоленська, Рязані, Горького, Ярославля та інших російських міст. Нова «еліта» привозила з собою свої звички, традиції, цінності, відповідне традиційне відношення до «малоросів» тощо.

Таку політику в СРСР називали «братерською допомогою великого російського народу», та насправді, на наш погляд, це була колоніальна політика більшовицького імперського режиму.

Нищенням українського села та встановленню нових, більшовицьких порядків у ньому займалися спеціально створені для цього у січні 1933 р. політвідділи МТС, серед керівництва яких майже не було українців. Усі вони, переважно росіяни, призначалося Москвою і приїхали на Поділля за її наказом. У березні 1934 р., наприклад, зі 106-ти начальників політвідділів МТС Вінниччини тільки 34 були етнічними українцями, та й ті – кадрові робітники з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси.

Ці кадри і були провідниками сталінської політики в подільському селі. Саме вони визначали її направленість, виходячи з директив і розпоряджень, які робились Й. Сталіним чи його емісарами, що періодично відвідували Україну.

Крім усього іншого, насаджування російських більшовицьких кадрів на Вінниччині мало ще один негативний наслідок: російськомовне керівництво змушувало, свідомо чи ні, переходити на мову «братнього народу» і керівників – вихідців з місцевого населення. Таким чином паралельно з русифікацією відбувалась русифікація та деукраїнізація партійного і радянського апарату.

Кадрова політика колоніального сталінського режиму зробила свою справу: до кінця 1933 р. компартійно-радянський апарат Вінницької області став повністю підконтрольним Москві.

Кравчук О.М., к.іст.н, доцент
*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У БЕРШАДСЬКОМУ РАЙОНІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

До завдань української історичної науки належить збереження пам'яті про одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. – Голодомор 1932-1933 рр.

Мета повідомлення – висвітлити перебіг подій Голодомору у Бершадському районі.

Сучасний Бершадський район складається з двох районів за поділом у 1932–1933 рр. – Бершадського (1089,3 кв.км) і Джулинського (571,8 кв.км). Вони, як і інші аграрні регіони, наприкінці 1920-х рр. стали об'єктом реалізації планів більшовицької партії щодо колективізації сільського господарства – частини сталінської модернізації СРСР. У радянських виданнях стверджувалося, що колективізація на Бершадщині завершилася у 1930–1932 рр. і охопила 95 % селянських господарств. Насправді ситуація була докорінно відмінною. Так, станом на 1 квітня 1933 р. колгоспи об'єднували від 98,6 % – у с. Шумилово до 20% – у с. Баланівка. Середній показник становив 46,7 %.

Селяни чинили значний опір колективізації. У спецзведеннях для ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький, зауважував, що у більшості сіл Бершадського району «повне безладдя: багато сільрад закрито, місцеві працівники та сільський актив розбіглися», фіксувалися гасла «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна». Придушенням селянських виступів у 1930 р., за участю військ ДПУ, керував особисто В. Балицький.

Незважаючи на тимчасове послаблення тиску на селянство, примусова колективізація продовжувалася, всупереч негативному ставленні хліборобів до неї. У 1931 р. на зборах з питань колективізації у Бершаді, за словами більшовицьких функціонерів, «спостерігається повна байдужість до даного питання». Влада прагнула зламати опір селян за допомогою розкуркулювання (репресії проти противників колективізації від заможних і середняцьких до найбільш бідніших верств селянства) та фінансово-податкового тиску на селян-одноосібників. У жовтні 1930 – березні 1931 рр. було засуджено 91 селянина за невиконання

«господарсько-політичних кампаній».

На початку 1932 р. хлібозаготівлі здійснювалися виключно адміністративними методами, супроводжувалися пошуками схованого збіжжя, нічними облавами, тобто фактичним пограбуванням селян. У зв'язку з цим, вже навесні 1932 р. зафіксовані випадки голоду, повстанські настрої в с. Кириївка, Ліснице, Яланець, відмова колгоспників виходити на роботу через нестачу продуктів. У Бершадському районі на липень 1932 р. був один з найвищих показників у області по кількості заяв на вихід з колгоспів – 1094, а в Джулинському – 500.

У протиборстві з селянством влада продовжила збільшувати розміри хлібозаготівель. 29 липня 1932 р. план хлібозаготівель для Бершадського району становив 15 500 тон, для Джулинського – 8 200 тон, які були свідомо завищеними. У вересні 1932 р. у Бершадському районі виконано 9,7 % хлібозаготівельного плану. В УСРР за рішенням комісії, очолюваної головою РНК СРСР В. Молотовим, у селах, які заборгували по хлібозаготівлі, почали вилучати всі продукти. 24 грудня 1932 р. видано розпорядження про вивезення всіх колгоспних фондів у випадку не виконання планів хлібозаготівель. Збіжжя та інше продовольство вилучали так звані «хлібозаготівельні бригади» – «буксири» (народна назва «червона мітла»), які склалися з функціонерів влади, місцевих активістів, надісланих з міст робітників.

Як і в попередні роки, у 1933 р. в деяких селах Бершадського району колгоспники групами по 20-30 осіб брали в «облогу» правління колгоспів і вимагали хліба. Такі дії викликали подальші репресії влади.

Знесилене селянство фактично було приречене на загибель. У січні-березні 1933 р. в окремих селах померла і розбрелася третина населення. Значну частину померлих від голоду становили діти.

Фіксувалися випадки самогубства від нестачі їжі, наприклад, у с. Тернівка в лютому 1933 р., та найстрашніший вияв голодомору – канібалізм у селах Берізки-Бершадські, Устя, Флорине, Тернівка, Михайлівка, Романівка.

Лише у травні 1933 р. влада почала надавати певну допомогу голодуючим. Бершадському району було виділено 500 пудів зерна при запиті у 1000 пудів. Голод змушував селян здійснювати «потрави» жита. На серпень 1933 р. у Бершадській районній прокуратурі розслідувалося 80 справ про зрізування колосків на підставі постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., що кваліфікувала ці дії як крадіжку і передбачала покарання на 10 років ув'язнення або розстріл.

Точної цифри жертв Голодомору не встановлено. У «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область» (2008 р.) опубліковано неповний список жертв цієї трагедії на Бершадщині – включає 2414 осіб. Це далеко неповна інформація про кількість загиблих. Так, у с. Устя 1932 р. проживало понад 5,5 тис. осіб, у 1933 р. померло 1110 осіб, а в «Національній книзі пам'яті ...» встановлено прізвища лише 58 осіб, у с. Тернівка загинуло приблизно 1100 осіб, а вказано прізвища лише 153 осіб. Перелік таких невідповідностей можна продовжити. Загалом, за відомостями сучасного дослідника В. Петренка, у травні 1932 – травні 1934 рр. населення тогочасних Бершадського і Джулинського районів скоротилося на 33 098 осіб, що не відповідає показникам природної смертності попередніх років.

Марченко Я.В., к.іст.н.,

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр. ТА РЕПРЕСІЇ В УСРР У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.

Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії над українською інтелігенцією, політичними діячами, які підтримували українізацію в УСРР – події, які викликали значне зацікавлення, обурення, тривогу в українського політикуму та інтелігенції Галичини. Українські політичні партії – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), громадські організації, передусім Організація українських націоналістів (ОУН), національно-культурні товариства (НТШ, «Просвіта» та ін.) у численних відозвах, зверненнях, комуні катах засуджували більшовиків «за грабунок, фізичне і моральне знищення українського народу».

Особливе обурення у галичан викликали звістки про голод 1932-1933 рр. у Наддніпрянщині. Своєрідним поштовхом до початку масових протестних акцій у краї послужила відозва греко-католицького єпископату «Україна в передсмертних конвульсіях» від 24 червня 1933 р. Згодом, на ініційованій Українською парламентською репрезентацією (УПР) нараді 16 липня 1933 р., було ухвалено рішення створити громадський комітет, до якого б увійшли представники усіх центральних,

наукових, культурних, професійних, економічних та інших товариств і організацій Галичини. На жаль, від цього рішення відмежувалися представники УСРП, які розгорнули власну «допорогову акцію».

Окрема комісія після опрацювання відповідних матеріалів, прийняла рішення розпочати «допомогову акцію для погибаючих наддніпрянських братів», а саме: «1) розпочати негайно працю в обороні загроженого існування широких мас українського населення на Великій Україні; 2) конституюватись у Громадський Комітет Рятунку України; 3) вибрати Діловий Комітет для негайного започаткування праці». Головою ширшого Громадського комітету вибрано голову УНДО Д. Левицького, заступником – А. Горбачевського, о. Л. Куницького, М. Корчинського, І. Раковського, секретарями – З. Пеленського та І. Гижу. До ділового Комітету також увійшли: В. Мудрий – голова, М. Рудницька і В. Дорошенко – заступники голови, секретарями стали секретарі ширшого комітету – З. Пеленський, І. Гижя, В. Кузьмович, А. Жук, Ю. Дзерович, о. І. Лаба, О. Радловський. Діловий Комітет отримав право у разі потреби кооптувати до свого складу нових членів.

Після оприлюднення відозви «Український народе!», 25 липня 1933 р. Президія УПР скликала у Львові з'їзд представників 44 громадських організацій та установ Галичини. На ньому було утворено Громадський комітет рятунку України (ГКРУ), головою якого обрано Д. Левицького. Головна мета діяльності Комітету, як повідомляла газета «Діло» – робота в напрямі «оборони загроженого існування широких народних мас українського населення на Великій Україні», зорганізування в порозумінні з духовенством дня жалоби, скликання повітових віч протесту, а також збирання пожертв для голодуючих. У відозві також закликано усіх українців приєднатися до спільної акції допомоги й протесту «проти червоного терору». У документі, зокрема, відзначено: «Велика Україна... корчиться нині в голодових муках і болях і терпить невиносимий національний гніт... Скрізь, де б'ється українське серце, треба не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й зворушити сумлінням цілого людства, поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на Твоє положення й прийшов Тобі з допомогою».

Згодом з ініціативи ГКРУ створено повітові рятункові комітети на допомогу голодуючим у 29-ти повітах Львівського, Волинського, Станіславського та Тернопільського воєводств (Бібрці, Бережанах, Бучачі, Володимирі-Волинському, Городенці, Добромилі, Збаражі, Жовкві, Коломійі, Косові, Кутах, Луцьку, Підгайцях, Перемишлі, Раві-Руській,

Рівному, Снятині, Стрию, Тернополі, Самборі, Сокалі, Станіславові та ін.). ГКРУ нав'язав контакти із закордонними рятунковими комітетами. Комітети розпочали збирати продукти, кошти, залучалися УПР до протестних акцій. Згідно з інформацією польської влади, тільки упродовж 1-20 серпня 1933 р. віча відбулися у 68 повітах Галичини та Волині.

Зважаючи на певну хаотичність, ГКРУ 30 серпня 1933 р. прийняв рішення про проведення всіх виступів проти Голодомору в один день. Діловий комітет після переговорів з греко-католицьким духовенством на засіданні 20 вересня 1933 р. вирішив організувати 29 жовтня «День жалоби і протесту». Відзначимо, що до акції долучилося православне духовенство Волині й УПР. Проте, зважаючи на радянсько-польський договір про неагресію від 25 липня 1932 р., польські органи влади протидіяли відзначенню Дня національної жалоби. Ситуація значно ускладнилася після невдалого замаху, організованого ОУН, на представника СРСР у радянському консульстві у Львові. 26 жовтня того ж року побачив світ комунікат ГКРУ про заборону багатолюдних зборів та віч.

Надалі питання голодомору, репресій неодноразово піднімалося в українській періодичній пресі («Діло», «Громадський голос» та ін.), засіданнях ЦК державницької партії (УСРП, УНДО), виступах у парламенті Польщі. Зокрема на засіданні сейму Польщі 3 листопада 1933 р. Д. Левицький зауважив, що голод у Наддніпрянщині спровокований штучно для того, щоб «згнобити визвольний рух селян». На засіданні Народного комітету УНДО 1 січня 1934 р. ухвалено резолюції, в яких наголошувалось: «Народний комітет протестує перед цілим культурним світом проти такої невиданої в історії людства політики насильства й нищення живого народу та закликає... до боротьби з більшовицьким жорстоким режимом винищення українського народу». Зрештою, масові віча, збори, демонстрації протесту проти більшовицької політики на Великій Україні проходили у Галичині до кінця 1934 р.

ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. АКТОМ ГЕНОЦИДУ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Процес кваліфікаційного визначення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні затягнувся майже на 15 років. Попри кропітку дослідницьку та інформаційну роботу науковців визнання Голодомору актом геноциду українського народу опинилося у повній залежності від політичної кон'юнктури та волі окремих політичних діячів.

Спроби ЦК КПУ на зламі 1990-х рр. остаточно припинити суспільні та наукові дискусії на тему голоду 1930-х рр. на українських землях (постанова ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», та публікація збірника документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів») не мали бажаного ефекту, не зуміли відгородити і реабілітувати партію комуністів від злочинів сталінського періоду.

Визнання/невизнання Голодомору геноцидом стало частиною політичної пропаганди окремих партій та рухів, а сама тема злочинів проти цивільного населення в радянській Україні перетворювалась на один із ключових елементів у стратегії боротьби за владу опозиційних політичних сил. Історичні аргументи «за» і «проти» розглядалися в громадських дискусіях і соціальних програмах, активно використовувались в політичній практиці.

Ставлення різних політичних сил до Голодомору залежало від особливостей політики пам'яті, яку обстоювала окремо взята партія. В даному випадку під політикою пам'яті слід розуміти сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії, які застосовувалися політичними партіями та окремими політичними лідерами у галузі конструювання спільних уявлень та оцінок минулого, усунення або актуалізації окремих складових задля формування/корегування станів суспільної свідомості. Для українського суспільства був характерним дисбаланс у рівнях довіри, можливостях і ресурсах репрезентації суперечливих візій минулого, зокрема Голодомору 1932–1933 рр. Політичне протистояння навколо політико-правової оцінки Голодомору було позначене конфліктом, передусім, між двома наративами колективної пам'яті: проросійсько-радянським і національним.

В українському політикумі у перше десятиліття незалежності України спостерігалися наступні тенденції, пов'язані з кваліфікацією Голодомору:

- боротьба з тоталітарним минулим;
- відновлення історичної справедливості;
- використання подій минулого для протиставлення однієї частини українського суспільства іншій;
- створення спеціалізованих інституцій для розробки і реалізації історичної політики;

На початку 2000-х рр. відбулася низка змін в державній політиці пам'яті, зокрема стосовно трагедії 1930-х рр. У цей період було ухвалено низку документів, які зафіксували визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні як акту геноциду українського народу. Це зокрема: президентський Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 20 березня 2002 р., Звернення президента з нагоди Дня пам'яті жертв голодомору і політичних репресій від 24 листопада 2002 р., Постанова Верховної Ради України № 258-IV «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні» від 28 листопада 2002 р., «Рекомендації Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору» від 6 березня 2003 р.). У «Зверненні до Українського народу» від 14 травня 2003 р. учасники спеціального засідання ВРУ окреслили необхідність надання політико-правової оцінки голоду 1932-1933 рр. як геноциду українського народу як на рівні самої верховної української влади, так і на міжнародній арені. Втім більшість з ініціатив були суто декларативними та не отримали належного підкріплення реальними діями.

Зміни у ставлення політичної верхівки до проблематики Голодомору 1932–1933 рр. відбулося лише після 2004 р. (Помаранчева революція, обрання президентом В. Ющенка). Цілком очевидними стали наявні суттєві протиріччя у сприйнятті й оцінках цих подій діячами різних політичних партій та рухів. Під час обговорення проекту Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» головні суперечності точилися навколо положення про визнання голодомору геноцидом. На такій політико-правовій оцінці наполягали члени «Нашої України» та БЮТ. Натомість комуністи та члени Партії регіонів апелюючи до національних інтересів, які на їхню думку полягали в політиці «добросусідства» з Росією, висловлюючись проти цього положення. Члени Соціалістичної партії України висловлювались за «політичну доцільність» ухвалення відповідного закону. Зрештою лише 233 парламентарі (депутати фракцій «Нашої України», БЮТ, СПУ, а також два члени Партії регіонів (Т. Чорновіл, Г. Герман)) проголосували за законодавче визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

СЕКЦІЯ 3

**ВЕЛИКИЙ ТЕРОР І ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ
В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ**

Андріянова О.Я., к.філол.н.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

**РЕПРЕСІЇ НА МОВНОМУ ФРОНТІ
(ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ) У 30-ті рр. ХХ ст.**

30-ті рр. ХХ ст. в Україні характеризуються небаченим голодомором і необґрунтованими репресіями. Так більшовики прагнули відплатити українцям за часи національного піднесення. Репресії радянської влади стосувалися не лише винищення громадян України, але і нищення української мови, а разом з нею і термінології. Радянський уряд провадить дії, які визначили долю мови в майбутньому, подекуди незворотньо.

Після створення СРСР у 1922 р. та проведення XII з'їзду РКП(б) взято курс на зміцнення довіри національних республік до центральної влади. Задля цього збільшено увагу до національних мов.

Термінологічні питання набирали державної ваги. У методиці термінологічної роботи науковці послуговувалися головним чином такими засадами: наблизити фахову мову до мови народної та якнайточніше відтворити зміст зовнішньою формою. Чільна увага була зосереджена на збиранні термінів із усних і літературних джерел та подальшому створенні на цьому ґрунті національної термінології, де рельєфно проступає національно-мовна самобутність; орієнтування національної термінології та номенклатури насамперед на рідномовний ґрунт, з уникненням іншомовних слів та компонентів. Відомий український термінолог Анатоль Вовк (США) влучно зауважив, що українське мовознавство, зокрема термінологія, пережили «золоте десятиріччя» (1921–1931).

Зрештою період офіційної, компартійної «українізації» завершився, оскільки це було небезпечним для існування тоталітарного радянського режиму. У 1933 р. відбулися нарада з питань національної політики в ЦК КП(б)У та засідання Комісії НКО у справі перевірки роботи на мовному

фронті. На обох зібраннях виступив заступник наркома освіти Андрій Хвиля з доповіддю «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї», яка під назвою «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті» опублікована окремою брошурою та статтею в журналі «Більшовик України».

У публікації Андрій Хвиля зазначає, що в питаннях творення термінології мову спрямовували на націоналістичні шляхи, ліквідувавши спільні в українській і російській мові науково-технічні терміни. Автор наводить не зовсім вдалі новотвори: фотометр – світломір; сифон – духовик; сектор – витинок; сегмент – утинок; екран – застувач. Критикує так звану «шкідницьку націоналістичну роботу по лінії видання науково-технічних словників», діяльність Інституту української наукової мови за директиву впорядкування термінів; засуджує «націоналістичні елементи» за внесення національної течії в роботу інституту зі складання словників.

У статті вимальовуються обриси подальших дій української політики. Спеціальна термінологія засуджена за «націоналістичний ухил», автор робить висновки: необхідно припинити видання всіх словників; переглянути вже видані словники і всі терміни в них; провести уніфікацію технічної термінології; переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи.

Разом з тим у 1933 р. видано три Резолюції Комісії НКО у справі перевірки роботи на мовному фронті (окрему резолюцію присвячено термінології «Резолюція... в питаннях термінології»), які потрібно було негайно виконувати. Для цього Науково-Дослідчий Інститут Мовознавства (далі – НДІМ) мав здійснити низку заходів. Словники та бюлетені, видані до 1933 р., потрапили під заборону, з бібліотек вилучили все, що було до того часу опубліковане. Тому не випадково дослідники термінології у своїх працях указують на те, що їм не вдалося відшукати у бібліотеках словники, видані у 20-30-ті рр. ХХ ст. Терміни пройшли чистку «партійних наставників» від мови, які рішуче викорінювали критиковані словотворчі та граматичні конструкції, вилучали їх з ужитку. Термінологічну практику спрямовано в річище інтернаціоналізації та росіянізації.

Як свідчить Хроніка НДІМ, протягом 2-ї пол. 1933 р. відбулося понад 15 засідань, присвячених українському словотворові. Висновки цих обговорень зреалізовано в докладному перегляді фахових словників, поданому в 5 термінологічних бюлетенях, що вийшли друком упродовж 1933–1935 рр. Передмови до 3 останніх бюлетенів містять настанови щодо конкретного виконання рекомендацій зазначених резолюцій та

засідань, а також додаткові приписи.

Разом із ідеологічними приписами подаються конкретні рецепти. Доробок мовознавців Євгена Тимченка, Олени Курило, Миколи Гладкого, Сергія Смеречинського, Миколи Сулими визнано помилковим поряд із працями їхніх колег, засуджених на процесі Союзу Визволення України (показова справа, сфабрикована наприкінці 20-их рр. ХХ ст., яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції).

Розпочався масовий пошук «помилочок» у роботах лінгвістів. Навіть назви, інколи замовлених статей, у журналі «Мовознавство» засвідчують терор на мовній ниві: «Добити ворога» (С. Василевський), «Проти буржуазного націоналізму й фальсифікації» (Г. Сабалдир), «Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору» (П. Горецький), «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» (О. Фінкель), «Націоналізм в етимології» (Н. Ліперовська), «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму» (Л. Каганович).

Не виникає ніяких сумнівів у тому, що статті не мають жодного стосунку до науки. Так, С. Василевський у роботі «Добити ворога» пише: «Кримський, Курило, Тимченко, Сулима та інші сумлінно виконували замовлення свого умираючого класу – буржуазії»..., «за «чистою наукою» Тимченка, Кримського та інших ховалися фашистські інтервенціоністські плани». А.Г. Сабалдир у статті «Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації» виносить такий присуд: «Нариси» С. Смеречинського – «твір ворожий, що його негайно треба знищити, бо важко, мабуть, знайти виразніший націоналістичний твір в українському мовознавстві..., де так чітко й войовниче сформульовано ідеї українського фашизму в мовознавстві». Серед авторів є й ті, хто згодом був репресований і розстріляний.

Цікавим є той факт, що офіційно політика українізації ніколи не була скасована. У резолюції на звіт ЦК на XII з'їзді КП(б)У (1934 р.) побіжно згадано про необхідність «розгорнути дальше проведення більшовицької українізації» та безжалісно виправити відхилення від «правильної лінії», спричинені «буржуазними націоналістами» та «їхніми агентами».

Таким чином, дослідження підтверджують, що репресії в Україні у 30-ті рр. ХХ ст. стосувались не лише населення, але і української мови. Це був період, який зонайбільше вплинув на подальшу долю національної мови. Процес творення термінології був пов'язаний з використанням російської, а не української мови.

Борчук С.М., д.іст.н., доцент
*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1920 – 1950 рр. НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті XIX ст. переслідувала українську культуру, так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій ними території України немарксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керманічі СРСР вдавалися назагал й до фізичного знищення українських культурно-освітніх й наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

У другій половині 1920-х рр. в УСРР започатковано видання «Української радянської енциклопедії». Цей проект, на відміну від всіх попередніх спроб створити власну українську енциклопедію, був ініційований вищою компартійною верхівкою УСРР на чолі з Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичем. Керівництво й виконавці республіканського енциклопедичного проекту прагнули створювати видання у системі ідеологічних координат, яку сповідувала не лише панівна партія СРСР – ВКП(б) (та її республіканська іпостась – КП(б)У), а й московські колеги з акціонерного товариства «Советская энциклопедия», що вже мали досвід застосування тоталітарної ідеології в енциклопедичній справі.

Структура редакційного апарату енциклопедії, попри окремі вади, назагал давала можливість достатньо успішно вирішувати поставлені завдання. Авторський склад «УРЕ», з огляду на ідеологічні табу, обмежувався вузьким колом «марксівських» учених, що негативно впливало на якість й темпи підготовки видання. Втім, реалії життя змушували порушувати ідеологічні заборони й вдаватися до послуг позапартійних фахівців, представників академічної та вузівської науки (переважно негуманітарних дисциплін).

Синхронізація негативних змін в економічному та суспільно-політичному житті Радянського Союзу, в тому числі в УСРР (де вони сягнули апогею під час Голодомору 1932 – 1933 рр.), так званої доби

«Великого перелому», з початком безпосередньої роботи над «Українською радянською енциклопедією» спершу постійно гальмувала роботу над виданням, а згодом й фатально вплинула на долю республіканського енциклопедичного проекту.

Брутальне припинення Кремлем політики українізації перекреслило спробу створити український радянський енциклопедичний продукт. Гоніння на представників українського національного відродження 1920-х – початку 1930-х років й насамперед проти речника українізаційних процесів – наркома освіти УСРР й головного редактора «УРЕ» М. Скрипника – безпосередньо вдарили й по енциклопедії, яку спочатку було оголошено «притулком для націоналістичних елементів», а невдовзі й взагалі припинено роботу над нею. Більшість співробітників «УРЕ-1» було репресовано.

Другий проект створення «Української радянської енциклопедії» протривав практично три роки – 1944 – 1947 рр. Характерно, що проект «УРЕ-2» постав на хвилі кон'юнктурної й тимчасової лібералізації національної політики Кремля, декларативно представленої назовні як «розширення прав союзних республік». Однак і ця спроба підготовки «Української радянської енциклопедії», як і попередній проект 1927 – 1934 рр., зазнала фіаско. Причини провалу були схожими. Обидві спроби створити багатотомну республіканську енциклопедію розпочиналися за часів певної лібералізації національної політики тоталітарного режиму й актуалізації національного питання, але з часом наражалися на різку зміну курсу Кремля у бік централізації й посилення репресій.

Накопичений матеріал і досвід «УРЕ-2» значною мірою посприяли успіх у третьої спроби створити «Українську радянську енциклопедію». Завдяки проекту 1944 – 1947 рр. отримали необхідний досвід й українські науковці, передусім М.П. Бажан, який через десятиліття – 1957 р. – очолив наступну редакцію «УРЕ». Варто зазначити, що реалізація проекту «УРЕ-3» принаймні декларативно, розпочиналася як відновлення проекту 1944 – 1947 рр. Вихід «УРЕ» став знаковою подією для вітчизняної науки, всього українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд з тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення впродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому.

Виконана у марксистсько-ленінському дискурсі (зі сталінськими «доповненнями»), «Українська радянська енциклопедія» хибувала на

численні вади у висвітленні подій і явищ, презентації історичних осіб і сучасників (або їхній свідомій відсутності на її сторінках), що зумовлювалося ідеологічною заангажованістю видання. Історія українського народу зазнала у цій енциклопедії концептуальної фальсифікації, оскільки подавалася винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією, згодом – встановлення радянської влади, перспективи побудови соціалізму й комуністичного суспільства. Робився наголос на пропагандистському «викритті» «українських буржуазних націоналістів» – «зрадників українського народу» й «фальсифікаторів історії».

Ідеологічний підхід й прикметна для нього система історіографічних заборон на висвітлення «невигідних тем» завадили розкриттю у статтях низки важливих для історії України питань, в тому числі її регіональної історії. Ідеться насамперед про добу Української революції 1917 – 1921 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії часів «Великого терору» 1937 – 1938 рр. та ін. Не менш суттєвою прогалиною, також ідеологічного походження, була непропорційність матеріалу, присвяченого різним історичним періодам, з виразним домінуванням висвітлення радянських часів та їх «досягнень».

Веденєв Д.В., д.іст.н., професор
*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

МЕХАНІЗМ ОПЕРАТИВНО-РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НКВС ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937 – 1938 рр.

«Великий терор» 1937–1938 рр. став і апофеозом фізичних гонінь на Православну церкву, її священство та вірних. Жертвами переслідувань та цілеспрямованого терору стали десятки тисяч кліриків та сотні архієреїв РПЦ, велика кількість віруючих. Під час антирелігійного «вирішального штурму» 1933–1936 рр. в Українській РСР припинило існування до 75-80 % православних храмів. Із 12380 православних храмів в Україні в 1936 р. залишилось 4487, а служба Божа проходила тільки в 1116 (9 %) із них, тоді як в СРСР середній показник становив 28,33 %.

Веденням справ проти священнослужителів опікувалися

спеціалізовані підрозділи відомства державної безпеки «із боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією» у складі секретно-політичних органів (уперше створені у складі Всеросійської ЧК ще у лютому 1919 р.). Так, утворений наказом ОДПУ СРСР від 5 березня 1931 р. № 95/54 Секретно-політичний відділ (СПВ) серед функцій мав і розробку релігійних конфесій. Створений на зразок СПВ ДПУ УСРР включав 4-е відділення («церковно-монархічне»), адже до його функцій було віднесено оперативну роботу як проти релігійних громад, так і колишніх співробітників царської адміністрації, жандармерії, представників аристократії, дворянства тощо. В роки «Великого терору» безпосередньо агентурно-оперативні та слідчі заходи проти релігійного середовища здійснював відповідний підрозділ 4-го (секретно-політичного) відділу Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР та відповідні підрозділи в регіональних органах.

Про підготовку енергійного удару по релігійному середовищу в Україні свідчили матеріали наради начальників антирелігійних підрозділів (4-х відділень) секретно-політичних відділів УДБ обласних управлінь НКВС УСРР із співробітниками 4-го відділення СПВ НКВС УСРР від 26 грудня 1935 р. «Про завдання боротьби з церковною і сектантською контрреволюцією». Документ дає зрозуміти, що за цим процесом стояв адміністративний тиск, адже тільки за 1935 р. ВУЦВК закryw у республіці 2154 храми, з'явилися цілі райони без жодної церкви.

10 січня 1936 р. начальник Секретно-політичного відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Г. Молчанов підписав циркуляр «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції». Документ особливий акцент робив на агентурно-оперативну розробку православного середовища як засіб (передумову й штучну «підставу») подальшого застосування репресій. Його апріорі звинувачували у небезпечній антидержавній діяльності, створенні «церковно-монархічного підпілля», що одразу надавало справам та їх «фігурантам» фатальне «контрреволюційне забарвлення». Приписувалося вербувати «свіжу агентуру із числа церковно-сектантських керівників» (у т.ч. – в місцях позбавлення волі), брати в оперативну розробку «всіх церковників й сектантів», що повернулися із таборів. Ставилося завдання «не залишати не репресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля».

Підготовка масштабної репресивної кампанії не випадково збіглася із розробкою адміністративно-політичного механізму повної юридичної

заборони РПЦ. За дорученням Й. Сталіна, завідувач відділом керівних партійних органів ЦК ВКП(б) Г. Маленков 20 травня 1937 р. направив записку щодо «пожвавлення ворожої діяльності церковників». Основна пропозиція полягала в ініціюванні скасування базового нормативного документа, який регламентував діяльність релігійних об'єднань в СРСР – декрету ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання».

Оперативну розробку та незаконне засудження православного кліру прискорили цілеспрямовані розпорядчі документи НКВС СРСР. Циркуляр регіональним органам держбезпеки від 27 березня 1937 р. приписував посилити агентурно-оперативну роботу по «церковниках». Директива ж НКВС СРСР від 8 липня 1937 р. № 24451 спрямовувала «розпочати рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект».

30 червня 1937 р. (відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 червня того ж року «Про антирадянські елементи») вийшов сумнозвісний наказ № 00447 НКВС СРСР «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Наказ зараховував «осілих на селі» «церковників» (клір та церковний актив РПЦ, адже до 1937 р. в органах церковного самоврядування – «двадцятках» парафій РПЦ – перебувало до 600 тис. громадян), та «сектантів» до категорії ворожих антирадянських елементів, «зачинщиків» політичних злочинів та диверсійних актів. Віддавалася команда приступити з 5 серпня 1937 р. до операції із репресування зазначених у наказі категорій громадян. Як результат, в 1937 р. активізувалося репресування православного кліру. За сфабрикованими звинуваченнями і новими справами, доносими табірної агентури, священнослужителі проходили по «розстрільним» статтям. Лише у серпні-листопаді 1937 р. затримали 166 архієреїв, 9116 священників (репресували з них 4629), 2173 монахів (934), а всього за цей період в СРСР арештували 31359 «церковників і сектантів».

В інструментальному відношенні для розуміння механізму агентурно-оперативної «прелюдії» до репресій як таких промовистою є директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС (УНКВС) від 19 серпня 1937 р. № 2391 «Про агентурно-оперативну роботу по церковниках і сектантах». В ній йшлося про викриття чекістами у Києві «керівного центра» «підпільної фашистської організації тихонівців» (тобто канонічної Руської Православної Церкви). Її «учасників» звинувачували у намірах творення в СРСР «держави фашистського типу», підготовці кадрів повстансько-терористичної

боротьби на випадок війни, творенні своїх позицій в органах радянської влади та насадженні мережі нелегальних організацій, шпигунстві на користь Німеччини та контактах з її консульством, а також у спробах інспірувати «масовий антирадянський рух за відновлення закритих церков».

В період «Великого терору» швидко зростали темпи репресій проти православних та представників інших конфесій. Якщо за 1936 – перший квартал 1937 р. в УСРР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (включаючи 24 священнослужителів, 6 монахів та 54 мирян РПЦ), то у січні – листопаді 1937 р. лише по ряду областей заарештували представників кліру та мирян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 471 (для порівняння – загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян). Загалом в УРСР до 1939 р. залишилося 3 % від дореволюційної кількості діючих храмів.

Репресіям як таким, як правило, передували агентурно-оперативні розробки (групові літерні розробки, заведення персональних справ-формулярів тощо), котрі могли тривати і достатньо довгий час. Фабрикувалася фабула майбутньої кримінальної справи, в центрі якої поставали фальшиві звинувачення у підготовці злочинів проти безпеки держави та існуючого політичного ладу, співробітництві з іноземними спецслужбами, підготовці терористичних дій, у сепаратизмі, націоналізмі, солідарності із фашистською ідеологією тощо. Відповідні матеріали фабрикувалися оперативниками з урахуванням загальної змістовної лінії репресивних кампаній, та за допомогою агентури (у т.ч. із релігійного середовища), а також «здобувалися» шляхом незаконного змушування, осіб, які перебували під слідством, до подання неправдивих свідчень та згоди на підтвердження інсинуацій співробітників НКВС.

Фізичні репресії та адміністративні утиски православних у 1937 – 1938 рр. стали апофеозом антирелігійної політики та поставили Церкву на межу виживання (у низці областей УСРР не залишилося жодного діючого храму), ставилося питання про завершення останньої «безбожної п'ятирічки». Методи ведення сфабрикованих справ та характер висунутих звинувачень залишали жертвам незначні шанси на виживання.

Виздрик В.С., д.іст.н., доцент
Мельник О.М., к.ек.н., доцент
*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ПОЛІТИКА ПАЦИФІКАЦІЇ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Аграрна польська політика на західноукраїнських землях у міжвоєнний період ставила перед собою наступні завдання: вирішення проблеми перенаселення на етнічних польських землях, передачу розparcelьованих земель польським осадникам та збереження поміщицьких маєтків. Розглядаючи населення Галичини як дешеву робочу силу для виробництва сільськогосподарської сировини. За таких умов політика Бельведеру нехтувала інтересами українського селянства та ставила їх в нерівноправне становище з поляками.

Пік протистояння в українсько-польських відносинах припав в середині липня 1930 р., тоді коли Галичиною прокотилася хвиля пожеж маєтками польських землевласників та господарствами колоністів. Згідно статистичних даних було зафіксовано 191 акт непокори польським властям, з них 172 припадало на підпали маєтків осіб польської національності. Найбільше пожеж спалахнуло в повітах, де активно функціонували українські гімназії та діяли культурно-спортивні й освітні товариства: «Просвіта», «Луг», «Сокіл», «Пласт». Так з липня по листопад 1930 р. в трьох південно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої було зафіксовано 218 актів саботажу, зокрема, в липні – 28, серпні – 55, вересні – 101, жовтні – 26, у листопаді – 8. З цього приводу Міністр закордонних справ Польщі Ф. Славой-Складовський у своєму виступі 9 січня 1931 р. у сеймі зазначив, що пожежі в польських маєтках – це нищення осередків польського панування на українських землях, а підпали осадницьких господарств – засіб залякування колоністів від набуття землі в південно-східних воєводствах.

Щоб зняти «політичну напругу» в регіоні, уряд Ю. Пілсудського відповів на селянський рух «пацифікацією» (втихомиренням). Каральні експедиції польських вояків вчинили погроми близько у 800 населених пунктах та у 450 гмінах Східної Галичини. З кінця серпня 1930 р. у 16 повітів Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств, які були найбільше охоплені селянськими заворушеннями, уряд для їх

придушення кинув п'ять полків уланів, каральні загони поліції – 16 рот, прикордонної охорони та жандармерії, крім того, до «пацифікації» було залучено військові підрозділи. Тільки протягом останньої декади вересня поліцейські підрозділи провели 17 облав на українські культурно – освітні установи. Загалом з 1 липня до 1 грудня 1930 р. поліція заарештувала 1739 чоловік, 1143 з них були віддані суду, застосувавши принцип колективної відповідальності всього населення за вияви саботажу. За підрахунками Українського парламентського клубу у 30 повітах Галичини репресивним заходам підпало 5 млн. населенням загальною площею приблизно 50 тис. кв. км. Увага каральних загонів була зосереджена на місцевих активістах, вчителях, священниках й українських установах — школах, осередках Просвіти, кооперативах.

Арешти та езекуції проходилися за попередньо складеними списками – били нагайками, морально принижували а саме: ставили на коліна, примушували лягти та відрікатися від України, співати польський гімн. Нарузі піддавалися всі прояви українства: написи українською мовою, могили Січових Стрільців, портрети Франка та Шевченка. На практиці побиття людей та руйнування майна супроводжувалося ще й пограбуванням населення. З кожного населеного пункту, де проводилася «пацифікація», збирали контрибуцію продовольством, худобою та фуражем для польської поліції та армії.

Під тиском польської влади у вересні – жовтні 1930 р. було розпущено 28 осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», 21 осередок товариства «Сокіл», 21 філію «Просвіти», та заборонена діяльність Пласту. Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації.

Крім суто поліційних та каральних акцій було арештовано провідних українських політиків. На кінець 1930 року у Східній Галичині залишилося лише 4 державні школи з українською мовою навчання, а решта українських шкіл та гімназій було розпущено. Українські послы сейму у січні 1931 р. звернулися до президента Польщі з вимогою розглянути факти зловживань, здійснених урядовими особами та вимагали встановити розміри завданої шкоди з метою її подальшого відшкодування і покарати винних, однак ніякого рішення з цього приводу не було прийнято.

Внаслідок «пацифікації» було впроваджено репресії, у першу чергу проти національно-визвольного руху, що стало причиною створення концентраційного табору в Березі Картузькій в якому тримали близько

2 тис. політичних в'язнів, переважно українців. «Пацифікація» посилила ненависть українців до польської влади, сприяла подальшій консолідації національно-визвольних сил краю.

Аграрна політика Польщі міжвоєнного періоду переслідувала не лише економічні але й політичні цілі: забезпечення польської домінації в Галичині й нейтралізація тим самим українського національно-визвольного руху. Осадництво західноукраїнських земель, насильницька колонізація та нехтування інтересами корінного українського населення, негативно відобразилося на становищі українців та на формуванні польсько-українських відносин в цілому. Соціальна напруга, породжена невирішеністю земельної проблеми, сприяла ескалації відносин між двома народами. Це був сприятливий ґрунт для взаємної ворожнечі й ненависті, які повною мірою втілилися в польсько-українські збройні протистояння в роки Другої світової війни.

Зайцев Ю.Д., к.іст.н., с.н.с.
*Інститут українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України*

ВІЛЬНОДУМСТВО У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ СРСР (1960 – 1980-ті рр.): ПРИКЛАД ГЕНЕРАЛА ПЕТРА ГРИГОРЕНКА

Учасниками руху опору комуністичному режимові в Україні були представники усіх прошарків суспільства. Однак, поза увагою дослідників залишилася значна група опозиційно налаштованих військовослужбовців. З-поміж них найвищої сходинок у військовій ієрархії сягнув Петро Григоренко (1907–1987).

Народився він у селянській родині на Запоріжжі. Навчався у Військово-технічній академії в Ленінграді, згодом в Академії Генерального штабу (1937–1939). Рішуче виступав проти безпідставних арештів та розстрілів відомих військовиків, доповідав про це Генпрокуророві СРСР Вишинському, через що ледь уник арешту. 1939 р. П. Григоренко брав участь у боях з японцями на річці Халхин-Гол у Монголії, зазнав поранення. Від травня 1940 р. служив у Хабаровську. З початком радянсько-німецької війни просився на західний фронт. Лише в грудні 1943 р. відпустили. У лютому 1944 р. поранений. У серпні, тимчасово виконуючи обов'язки командира дивізії, обхідним маневром, практично без бою забезпечив звільнення словацького міста Попрада. За цю операцію 2 лютого 1945 р. отримав звання полковника. Від грудня

1945 р. працював старшим викладачем військової академії ім. Фрунзе, 1949 р. захистив кандидатську дисертацію. 1959 р. створив і очолив кафедру військової кібернетики. Тоді ж отримав звання генерал-майора. 1961 р. захистив докторську дисертацію. Хрущовська критика культу особи Сталіна підштовхнула його до критичного аналізу політичної системи в СРСР. 7 вересня 1961 р. він відкрито висловив свої погляди на партійній конференції в Москві. Зокрема застеріг від створення нового культу особи. 9 вересня міністр оборони звільнив його з посади. У січні 1962 р. Григоренка видалили з Москви, скерувавши в далекосхідний Уссурійськ. Восени 1963 р. під час відпустки в Москві спільно з сином Георгієм, створив підпільну «Спілку боротьби за відродження ленінізму». 1 лютого Григоренка затримали і доправили на Луб'янку. Голова КДБ Семичастний звинуватив його у створенні підпільної організації для повалення радянської влади. Теоретичні дискусії зі слідчим прослухали в політбюро. Сулов сказав: «Так він же божевільний... Його треба надійно ізолювати від людей». Виключили з КПРС і скерували на психіатричну експертизу в Інститут імені Сербського, де визнали психічно хворим. 17 липня Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до примусового «лікування». Етапували в Ленінградську психотюрму. За наполяганням Хрущова Рада міністрів розжалувала Григоренка в рядові, позбавила нагород, а міністр оборони призначив солдатську пенсію, від якої він відмовився.

Після усунення від влади Хрущова 14 квітня 1965 р. Військова колегія ВС СРСР відмінила примусове лікування і 22 квітня Григоренко вийшов на волю. Працював вантажником крамниці з 12-годинним робочим днем. У листопаді 1965 р. психіатрична комісія визнала його психічно здоровим. Навесні 1966 р. він познайомився з письменником-політв'язнем Олексієм Костерінін, через нього зацікавився з майором Г. Алтуняном, московськими дисидентами, з А. Сахаровим, українськими опозиціонерами Н. Строкатою, В. Чорноволом, Л. Плющем, М. Руденком. Через хворобу Костеріна перейняв від нього боротьбу за повернення кримських татар на історичну батьківщину. На початку травня 1969 р. вилетів до Ташкента для участі в суді над десятьма кримськими татарами, але його заарештували й в інституті Сербського знову оголосили хворим. 27 лютого 1970 р. Григоренка відправили на примусове «лікування» в Черняхівську спецпсихв'язницю. Через масові протести світової громадськості напередодні візиту Президента США Р. Ніксона в СРСР 24 червня 1974 р. Московський міський суд припинив примусове лікування.

Після короткого відпочинку Григоренко знову включився в активний опозиційний рух. Зокрема, 12 травня 1976 р. став співзасновником правозахисної Московської Гельсінкської групи, а 9 листопада того ж року – Української Гельсінкської групи. У зв'язку з загостренням хвороби подав заяву на піврічне лікування в США. Однак 13 лютого 1978 р. Григоренка позбавили радянського громадянства. Це повідомлення він сприйняв дуже болісно. Відтак очолив Закордонне представництво Української Гельсінкської групи. Його статті публікували провідні видання демократичних країн. Він остаточно відмовився від комуністичних ілюзій, став членом української громади США, дружив з главою УАПЦ митрополитом Мстиславом. У другій половині 1980-х років Григоренко важко захворів, був паралізований. Помер 21 лютого 1987 р.

1999 р. кримські татари, долаючи опір кримських владців, встановили в Сімферополі пам'ятник Григоренкові та назвали сквер його ім'ям. Згодом іменем генерала назвали проспект у Києві, площу у Львові, вулиці в Сімферополі, Бахчисараї та Ялті. 2007 р. з нагоди 100-річчя від дня народження Петра Григоренка в Інституті сухопутних військ імені Петра Сагайдачного відбулися збори курсантів за участю Андрія Григоренка.

Через Дантові кола пекельного режиму пройшли й чимало інших військовослужбовців, зазнавши за прагнення вільної думки й незалежної держави кримінальних переслідувань. Це, зокрема, майор Г. Алтунян, старший лейтенант Г. Куценко, інженер-випробувач стратегічних ракет Ф. Анаденко, капітан В. Кузюкін, А. Берничук, старшина Ю. Сачук та ін.

*Зінкевич Р.Д., к.іст.н., доцент
Національний університет «Львівська політехніка»*

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ЗАКЕРЗОННІ В 1944 – 1947 рр.

Закерзоння – це назва частини української етнічної території, яка внаслідок постанов Ялтинської конференції в лютому 1945 р. й встановлення нового радянсько-польського кордону опинилася на захід від лінії Керзона і стала частиною відновленої польської держави. Ще за часів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства на цих землях проживало українське населення, яке вважало цю землю своєю Батьківщиною і усвідомлювало її як українську територію. Ця назва

охоплювала територію Підляшшя і Холмщини, частину Сокальського та Рава-Руського повітів, Любачівського повіту, Надсяння, частину Бойківщини і Лемківщину, площею 19 тис. км² і біля 1,5 млн населення.

В роки Другої світової війни українсько-польський конфлікт досяг свого апогею, який призвів до численних жертв з обох боків. На Закарзонні з гаслом «Українці за Збруч» почалося винищення українців. Розпочалося з убивства окремих представників, інтелігенції, вчителів, священників. А потім жертв нараховувалося вже десятки, сотні, і населення знищували цілими селами. Проводили антиукраїнський терор польські військові формування, такі як АК (Армія Крайова), НСЗ (Народови Сіли Збройні), БХ (Батальйони Хлопські) та інші, включаючи і радянських партизанів, які стояли на боці поляків.

Згідно з директивою лондонського уряду АК уникало сутичок з німцями. Її основним завданням було очищення від українського населення території для проведення операції «Буря», яка передбачала перекинення до Львова двох великих угруповань польських партизанів з білгорайських лісів та околиць Перемишля, які мали під час вступу Червоної Армії до Львова увійти в місто і запрезентувати себе в ролі господаря «польської землі». Для реалізації цієї операції з березня по червень 1944 р. знищено було понад 20 українських сіл.

Після входження Червоної Армії на ці терени між Москвою та польським прокомуністичним урядом вже 9 вересня 1944 р. було домовлено про прийняття лінії Керзона як польсько-українського кордону та «добровільного» виселення українців з території, що лежала на захід від цієї лінії. Реалізація цього плану розпочалась 15 жовтня 1944 р. Офіційно був підписаний договір між СРСР та Польщею про встановлення лінії Керзона українсько-польським кордоном 16 серпня 1945 р. За цією лінією Керзона залишилося біля 700 тис. українців, з яких 40 % було православного населення, в основному на Любельщині, решта греко-католики.

Дізнавшись про цей договір поляки посилюють терор проти українського населення. Українців «заохочують» до «добровільного» виїзду до СРСР через палення сіл, грабування майна і масові вбивства, методами які використовувала міліція і військо, а допомагало їм польське підпілля. Внаслідок антиукраїнського терору, що його використовували Міліція Обивательська, війська, АК і цивільне населення в Павлокомі було вбито біля 300 українців, у Сівчині та Березці понад 200, в Малковичах – біля 200, у Бжузці і Раховій – понад 130, у Скоповій – 115,

у Гурайцю – 135, в Новому та Старому Люблинцях – понад 200, в Курилиці – біля 200, в Кобильниці – 30 і сотні людей в інших селах.

Польська комуністична влада починає активну боротьбу проти відділів УПА та українського населення. Для цього 26 березня 1945 р. Рада Міністрів ПНР вирішила організувати Корпус внутрішньої безпеки (КВБ) силою 32 тис. вояків. Корпус мав бути сформований до 1 травня 1945 р., але фактично щойно 29 травня 1945 р. опубліковано декрет про початок формування КВБ. Значна частина цього корпусу разом з ВП (Військо Польське) почали спільні тактично-оперативні заходи проти українського підпілля на Закерзонні. Їм допомагали війська НКВД, прикордонні війська, міліція та інші військові формування. КВБ використовували також в боротьбі проти польського підпілля.

З серпня 1944 р. по травень 1945 р. польські урядові чинники не вели боротьбу з партизанами, а насамперед з українськими селянами. В цей час було вбито біля 1000 осіб з відділів УПА і цивільного населення. Але крім військ в антиукраїнському терорі приймали участь й інші офіційні та неофіційні військові формування. У березні 1945 р. відділ НСЗ вбив 400 сконцентрованих вже до виселення українців у Піскоровичах. Інший відділ НСЗ у червні 1945 р. напав на Верховину, вбивши біля 200 осіб, в тому числі 65 дітей. Багато було випадків вбивств греко-католицьких і православних священників, часто разом з їх родиною. Загинуло їх понад 30. Внаслідок даних УБП (Ужєнд Безпечєнства Публічного) тільки від серпня до червня 1945 р. з рук польського підпілля і банд загинуло більше 1500 українців.

Як вже згадувалося вище, з 15 жовтня 1944 р. почалося виселення українців із Закерзоння. Переселення мало добровільний характер тільки декілька перших місяців. Залишили в цей час цю територію селяни, які не мали землі, також декілька десятків сіл з Холмщини і Грубешівщини, що були спалені і спаціфіковані весною і літом 1944 р. через відділи АК та БХ, та ін. З вересня 1945 р. три дивізії ВП приступили до примусового виселення українців з леського, любачівського, перемишльського і сяноцького повітів. Військові відділи оточували села і гнали людей до залізничних станцій або до кордону. При цьому солдати грабували селянське майно, били людей, викручували руки, змушуючи підписати прохання про «добровільне переселення». Тільки в селі Цісові в районі Бірче під час виселення польське військо вбило тут 19 українців, з них 6 жінок і 7 осіб віком 70–95 років. Майже всіх було піддано тортурам. З 230 господарств у селі було спалено 160. Арештовано і кинуту у в'язницю в

Ряшеві греко-католицького перемишльського єпископа Йосафата Коциловського, намагаючись його схилити до виголошення преторського листа, який би закликав вірних і духівництво до виїзду на Україну. Протягом акції, тобто від 15 жовтня 1944 р. до 2 серпня 1946 р., було виселено біля 486 тис. осіб: з краківського воєводства – 21776 осіб, рязівського – 267795, люблінського – 190734, усього понад 70 % українців, що проживали у Польщі.

Після закінчення терміну угоди (1 серпня 1946 р.) польський уряд звернувся до СРСР з пропозицією продовжити дію угоди на переселення, яка і так вже була два рази продовжена. На що уряд СРСР не дав ніякої чіткої згоди. Але польський уряд не зважаючи на це, вирішив виселити українське населення з цих земель. Вже восени 1946 р. задум виселення українців був розроблений в уряді Польщі. Шеф III відділу Генерального Штабу Війська Польського генерал бригади Остап Отець запропонував у листопаді 1946 р. розв'язати українську проблему шляхом «примусового заселення їх на терени «Зем Одзисканих», до однієї чітко визначеної окремої місцевості, яка б знаходилася під повним контролем органів безпеки». 27 березня 1947 р. генерал Моссор представив Державній Комісії безпеки концепцію виселення українців. Міністра безпеки генерала бригади Станіслава Радкевича зобов'язано до представлення цієї концепції її членам Політичного Бюро ЦК ППР. Наступного дня, 28 березні 1947 р., загинув віце-міністр народної оборони генерал зброї Кароль Сверчевський. Через декілька годин після цього на скликаній спеціальній нараді Політичне Бюро прийняло рішення «в швидкому темпі переселити українців і мішані родини на терени «одзискани»... Через місяць, 28 травня 1947 р., підписано у Варшаві польсько-чесько-радянський договір про спільні військові дії Польщі, Чехословаччини та СРСР проти УПА. Ці дії пов'язано з новою акцією примусового виселення українців, які ще залишалися на Закарпатті. Згідно з цим договором уряд Радянського Союзу кинув зі Львова одну танкову дивізію та спеціальні протипартизанські загони й заблокував прикордонними військами українсько-польський кордон, чехи вислали одну гірську бригаду і теж закрили кордон.

Операційна група «Вісла» мала проводити виселення українського населення і ліквідувати УПА. 24 квітня генерал Моссор видав командирам дивізії і полків наказ провести масові арешти серед цивільного українського населення, яке підозрювалось у співпраці з підпіллям. З 28 квітня, коли почалося виселення українців, до 8 серпня 1947 р. було виселено 140000 чол., кілька тисяч вбито і арештовано.

Події, що відбувалися на Закарпатті під час Другої світової війни та у повоєнні роки були для українців трагічними. Протягом цього часу багато українців було вбито, їх майно пограбовано. Протягом 1945–1946 рр. українське населення польська влада насильно вислала на Радянську Україну. Те українське населення, що все ж таки залишилося, у 1947 р. внаслідок проведення операція «Вісла» було розпорошене по західних та північних землях Польщі з заборонаю повертатися на рідні землі. Тисячі українців було кинуте у тюрми та табори. Фактично український елемент перестав існувати на Закарпатті, і українські пам'ятки, що ще нагадували про проживання українців на цих теренах, масово нищились.

Костюк О.А., к.іст.н.

*Інститут українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України*

РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК У ПРОЦЕСІ МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр. ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Визнання міжнародним співтовариством Голодомору 1932 – 1933 рр. в УРСР геноцидом українського народу має складну історію. Не зважаючи на те, що в Україні трактування Голодомору саме як акту геноциду українського народу було закріплене на законодавчому рівні у 2006 р., процес політико-правової оцінки голоду 1932 – 1933 рр. на українських землях з боку світової спільноти затягнувся на роки. Значною мірою це було пов'язане з відвертою протидією та спробам гальмувати цей процес на міжнародній арені з боку Російської Федерації.

Як офіційна правонаступниця Радянського Союзу, РФ відмовилася взяти на себе моральну відповідальність за злочини, які були здійснені керівництвом СРСР. Цілком очевидно, що тут далася в знаки генетична спадковість влади пострадянської Росії від тоталітарної системи СРСР. Пострадянська політична еліта Росії відмовилась від тягаря ганебної історичної спадщини. Намагаючись уникнути можливих матеріальних претензій з боку жертв голоду, офіційний Кремль також намагався запобігти формуванню своєрідного «комплексу вини» серед населення РФ за злочини, що були вчинені проти українців десятиліття років назад.

Активізація української дипломатії у напрямку міжнародного визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. актом геноциду українців перетворила це питання з початку 2000-х рр. на одну з найбільш

проблемних тем в українсько-російських відносинах. Будь-які кроки з боку України у цьому напрямку були розцінені Росією як недружній крок. Більше того, вище політичне керівництво РФ розгорнуло широкомасштабну діяльність у політичному та інформаційному вимірах, спрямовану на протидію спробам України добитися міжнародного визнання Голодомору.

Заперечення Голодомору як акту геноциду стало складовою нової державної ідеології РФ, яка значною мірою орієнтована на глорифікацію радянського періоду історії та оправдання злочинної діяльності тоталітарних «вождів». У своїх спробах заперечити ознаки геноциду, Росія неодноразово вживала фактично ту саму систему аргументації, яка використовувалась у радянський період намагаючись заперечити антиукраїнську природу Голодомору. Звертаючись до Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», російські дипломати неодноразово намагались довести світовій спільноті, що у 1932 – 1933 рр. від голоду загинули не лише українці, але й представники інших національностей. На їхню думку, цей факт не дозволяв стверджувати про наявність у радянської влади цілеспрямованої політики винищення саме етнічних українців.

Росія активно використовувала свою геополітичну вагу, а також наявність прихильників серед політичного керівництва ключових європейських держав (Франції та Німеччини) для протидії спробам України не лише добитися міжнародного визнання Голодомору актом геноциду, але й будь-яким її спробам винести питання голодоморів в СРСР на обговорення в міжнародних організаціях.

Показовою стала протидія з боку Росії спробам МЗС України порушити тему голоду 1932 – 1933 рр. на українських землях на засіданні Генеральної асамблеї ООН у 2003 р. Попри зусилля українських дипломатів добитися ухвалення окремої резолюції, що стосувалася Голодомору, завдяки позиції Росії було понижено рівень документа – з резолюції до спільної заяви держав-членів ООН, а в самому документі не містилось згадки про геноцид. Як наслідок, у «Спільній заяві з нагоди 70-ї річниці Великого голоду 1932 – 1933 рр.» ГА ООН визнавала Голодомор «національною трагедією українського народу». Схожа ситуація повторилась у 2008 р., коли Росія протидіяла українській дипломатії у спробах винести це питання, приурочене до 75-ї річниці Голодомору, на міжнародний рівень.

Активна інформаційна кампанія заперечення Голодомору проводилась Росією також в межах інших міжнародних структур,

зокрема: Парламентській асамблеї Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Європейському парламенті. Як наслідок, поряд із засудженням злочинів радянської влади та визнанням Голодомору «злочином проти людяності», європейська спільнота відмовилася визнавати Голодомор геноцидом.

У самій Росії у 2008 р. відбулося законодавче заперечення ознак геноциду в діяльності радянської влади щодо українців у 1932 – 1933 рр. У заяві Держдуми РФ Голодомор було названо «предметом сучасних політичних спекуляцій». Більше того, Росія не лише публічно заперечувала факт Голодомору, але й намагалася нівелювати геноцидного складника трагедії 1932 – 1933 рр. шляхом спроби її трактування як етноцид чи соціоцид українців. Низка наукових книг, які розглядають трагедію 1932 – 1933 рр. у Росії було заборонено.

Російський вплив на президента України у 2010–2014 рр. В.Януковича став причиною, що вище керівництво держави відмовилося від відстоювання концепції визнання світової спільнотою Голодомору як акту геноциду (публічне заперечення В. Януковичем геноцидного характеру Голодомору на сесії ПАРЕ в Страсбурзі 27 квітня 2013 р.).

Аналіз дій РФ щодо визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. геноцидом українців дає усі підстави стверджувати, що це питання стало важливим елементом зовнішньої політики Росії, що в свою чергу створило потужний російський «зовнішній чинник» у процесах обговорення і ухвалення позицій міжнародних та європейських інституцій.

Кравець Н.П.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

**АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА ВАСИЛЯ ПРОХОДИ –
ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНО-
КАРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І
ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Наприкінці січня – на початку лютого 1945 р. в тилу Червоної армії, на території колишньої Польщі арештовано за активну націоналістичну діяльність у контрреволюційній націоналістичній організації «Українське національне об'єднання» відомого українського військовика, громадського діяча, науковця Василя Хомича Проходу. Крім нього,

арештовано тоді ж Макаревича Леонтія Пилиповича, Свища Степана Васильовича, Антонова Семена Семеновича і Новицького Антона Григоровича.

Справа № 1665 по звинуваченню Проходи Василя Хомича за ст. 58-2 і 53-13 КК УРСР розпочата 2 лютого 1945 р. і завершена 10 вересня 1945 р. Постанову на арешт В. Проходи склав 2 лютого 1945 р. оперуповноважений 2 відділення контррозвідки «Смерш» 8 Гвардійської армії гвардії старший лейтенант Шведов, який констатував, що «В. Прохода з 1918 по 1921 рр. служив спочатку в якості хорунжого, а потім підполковника антирадянської армії «так званої директорії «Української народної республіки». З 1922 р. до останнього часу знаходився в білоеміграції в Чехословаччині, де був членом білоемігрантських товариств «Сокіл», «Бувших вояків «армії УНР», «Бувших українських офіцерів, проживаючих у Чехословаччині», в якості голови цього товариства, яке ставило за мету – підготовку офіцерського складу до виступу проти Радянського Союзу і керувалося у своїй роботі так званим «урядом УНР», який орієнтувався на зовнішню політику Польщі».

Старший слідчий 4 відділу Управління контррозвідки «Смерш» І-го Білоруського фронту капітан Чижиченко, розглянувши матеріали слідчої справи № 22 по звинуваченню Проходи В.Х., якого арештовано як члена, «створеної німцями, антирадянської української націоналістичної організації УНО», прийняв її до свого провадження. Це рішення він мотивував необхідністю проведення кількох слідчих заходів, керуючись ст. 110 КПК РРФСР.

До березня 1945 р. проведено кілька допитів В. Проходи (протоколи їх знаходяться у справі), на яких задавалися часто однакові питання, які стосувалися обставин перебування його в Чехословаччині, Німеччині, участі в Українській революції 1917–1921 рр., діяльності українських організацій в еміграції у міжвоєнний період ХХ ст., зв'язків з їхніми лідерами, своїми родичами, конкретних фактів біографії. Хоча В. Прохода підписував протоколи слідства на кожній сторінці, все ж пізніше він зізнався, що окремі твердження слідчі самі дописували і заставляли його під тиском підписувати.

Слідство по справі було завершено 3 березня 1945 р. і справу направили на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР. Згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії дана слідча справа без розгляду Особливої Наради передана для подальшого слідства в УББ НКВС УРСР. 29 червня 1945 р. видано Постанову про

прийняття слідчої справи до свого провадження старшим слідчим слідчої частини УББ НКВС УРСР лейтенантом держбезпеки Арістовим. Незважаючи на те, що на момент прийняття справи всі терміни ведення слідства і утримання під вартою вже вийшли, все ж вирішено його продовжити і просити воєнного прокурора КВО про продовження термінів утримання під вартою.

Звинувачення в «антирадянській діяльності» В. Проходи підготовлено 6 вересня 1945 р. і затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенантом Строкачем 17 вересня 1945 р. Слідчу справу по звинуваченню В. Проходи направлено Прокурору УРСР для подальшого розгляду Особливою Нарадою при НКВС СРСР. Запропоновано покарання – 10 років виправно-трудоного табору. В. Прохода відбував покарання в м. Ухта Комі АРСР. У 1954 р. його звільнено і він, як громадянин Чехословаччини, повернувся в дану країну. Ще перебуваючи в таборі, а також після звільнення, В. Прохода та його родичі підготували кілька скарг на адресу Воєнного прокурора СРСР, К.С. Ворошилова, про зняття судимості, але безрезультатно.

У 1998 р. В. Проходу реабілітовано відповідно до ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», оскільки «відсутня сукупність доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення його до відповідальності».

Левик Б.С., д.іст.н.

Національний університет «Львівська політехніка»

**АНТИРАДЯНСЬКА МОЛОДІЖНА
НАЦІОНАЛІСТИЧНА ЄВРЕЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«СОЮЗ ЄВРЕЙСЬКОЇ МОЛОДІ» – СЕМ У ДОКУМЕНТАХ УМДБ
ПО ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1948 – 1949 рр.**

3 березня 1949 р. начальник УМДБ по Львівській області полковник Майструк і начальник 5 відділу УМДБ підполковник Чичерін письмово спеціальним повідомленням з грифом «Цілком таємно» доповідали Міністру держбезпеки УРСР генерал-лейтенанту Савченко і начальнику 5 управління МДБ УРСР полковнику Цветухіну «О вскрытой и оперативно ликвидируемой антисоветской националистической молодежной организации «СЕМ» (Союз еврейской молодежи) в городе Львове».

Перші агентурні повідомлення про СЕМ почали поступати в грудні 1948 р., паралельно така інформація поступила з УМДБ з Вінницької області. На початку оперативники вважали керівником організації

Співака Михайла Григоровича, студента юридичного факультету Львівського державного університету (1949 р. осуджений на 10 років). Другим сигналом про СЕМ була перехоплена листівка «До єврейської молоді», яку студент 1 курсу Львівського політехнічного інституту Драк Єфім Яковлевич направив по пошті своєму знайомому в м. Казань, студенту авіабудівельного інституту Немировському Ізмаїлу Абрамовичу. Драка Єфіма по місцю його постійного проживання в м. Вінниці заарештували і намагались завербувати в якості агента МДБ. На першому розвід-допиті Драк Є. Я. признався, що листівку отримав від свого двоюрідного брата Драка Ізмаїла, жителя Львова. В свою чергу, допитаний Драк Ізмаїл дав покази на Бергера Фелікса, свого товариша по навчанню у львівській школі № 15. Таким чином, були встановлені перші три члени СЕМ Драк Єфім, Драк Ізмаїл, Бергер Фелікс. Згодом встановили ще двох жителів м. Львова Шестун Єфіма, Рахліс Єлену. Це стало підставою для проведення арештів і обшуків у вказаних осіб по місцю їх проживання. Затримані визнали свою вину і назвали решту членів СЕМ: Гофштейн Нонну, Файвеліс Людмилу, Резнікова Леоніда. Всього було арештовано 8 осіб.

Під час обшуків на квартирах були вилучені три друкарські машинки і пістолет, а також встановлені нові учасники організації Ситнікова і Шильц. Членам СЕМ пред'явили звинувачення за ст. 54-10, 54-11 КК УРСР. Основою пред'явлених звинувачень були – наклепи на радянський лад, спроба створити підпільну націоналістичну організацію, спроба нелегального виїзду за межі СРСР. По справі також проходили Рабінович Мері Марковна і житель м. Києва Подліскер Сруль (не встановлений слідством).

Агент відділу «О» УМДБ по Львівській області, псевдонім «Лесной», освітлював діяльність Драка Єфіма, провокував його до проведення терористичного акту. Співак Михайло знаходився в полі зору УМДБ ще в Жмеринці, по місцю свого постійного проживання, де керував групою національно свідомої єврейської молоді і розповсюджував націоналістичні листівки.

Була порушена кримінальна справа № 7842, згодом архівна справа № 12684. 1 том, якої нараховує 303 с., том № 2 – 444 с., № 3 – 231 с. і том № 4 – 294 с.

9 березня 1989 р. справа закрита Львівською обласною прокуратурою і президією Львівського обласного суду за відсутністю складу злочину.

Кримінальна справа почата 18 лютого 1949 р., закінчена: 14 квітня 1949 р. Вів слідство майор Солоп Кірил Іванович (після звільнення з УМДБ працював і жив у Львові).

По справі обвинуваченими проходили:

1. Бергер Фелікс Єфімович, 1931 р.н., жив у Львові по вул. Сталіна 24 кв. 8. Отримав 10 років. Відбув покарання в особливому таборі з 18 лютого по 20 серпня 1954 р. м. Джезказган, селище Кенгир. 1952 р. писав листи особисто Сталіну. Звільнений 20 серпня 1954 р. 1991 р. жив в Одесі, вул. Кірова.

2. Резніков Леонід Якович, 1931 р.н., жив по вул. Партизанській 29 кв. 2. Осуджений на 10 років. Покарання відбував в Казахстані, Карагандинська обл. Після звільнення 4 червня 1954 р. женився на Файвеліс Л.Б. і 1971 р. виїхали в Ізраїль.

3. Драк Ізмаїл Петрович, 1930 р.н., жив по вул. Пушкінській 60 кв. 7. Отримав 10 років. 21 серпня 1954 р. звільнений. Повернувся у Львів проживав по вул. Щербакова.

4. Шильц Михайло Ісакович, 1931 р.н., проживав по вул. Жовтнева 65 кв. 4а. Засуджений до 10 років. Після звільнення 4 червня 1954 р. був призваний до армії як доброволець, там же вступив до комсомолу

5. Рахліс Єлена Петрівна, 1930 р.н., жила по вул. Кутузова 21 кв. 2. Осуджена до 8 років. Звільнена 9 серпня 1954 р. 16.06. 1962 р. виїхала в Польщу.

6. Драк Єфім Яковлевич, 1929 р.н., студент Львівської політехніки, жив по вул. Пушкінській 60 кв. 2. Осуджений до 8 років, покарання відбував в Іркутській області, м. Братську, станція Вихаревка, п/я 215/026. Проживав в Караганді по вул. Вавілова. Закінчив гірничий інститут

7. Усач Ізраїль Ісакович, 1929 р.н., проживав по вул. Червоноармійській 14 кв. 14. Осуджений до 8 років, покарання відбував в особому таборі.

8. Файвеліс Людмила Бенціоновна, 1930 р.н., студентка політехнічного інституту хімічний факультет, жила по вул. Голуба 6 кв. 4. Термін відбувала в Магадані Хабаровський край, п/я 383/А. Вироку не визнала. З місць позбавлення волі писала Міністру держбезпеки, в Президіум ВР СРСР, ЦК ВЛКСМ. Її мама зійшла з розуму

9. Гофштейн Нана Олександрівна, 1925 р.н. у Львові проживала по вул. Сталіна 24 кв. 8. Осуджена до 8 років. Термін відбувала в Красноярському краю. Після звільнення в 1954 р. поступила в Львівський сільськогосподарський інститут, який у 1959 р. закінчила.

10. Орлова Поліна Семенівна, 1929 р.н., у Львові жила по вул. Мурманська 4 кв. 3. Отримала 5 років таборів загального режиму. Після звільнення жила в Тюмені по вул. Пушкіна 29 кв. 33, потім в м. Запоріжжя по вул. Горького.

Як бачимо по датах народження молодь лише досягла 20 річного віку. 18 лютого 1949 р. начальник УНДБ по Львівській області підписав ордер № 95 на обшук і арешт Бергера Фелікса Єфімовича, який проходив по справі як основний організатор.

Постанову на арешт та обшук у Бергера Фелікса Єфімовича, 10 вересня 1931 р.н., уродженця м. Одеси, єврея, школяра 10 класу львівської СШ № 15, проживав у Львові по вул. Сталіна 24, кв. 8 виніс заступник начальника 3 відділення 5 відділу УМДБ по Львівській області майор Лістов. На постанові є підписи начальника 3 відділення Ледньова. Згоду на арешт та обшук у Бергера Ф.Є. дали начальник 5 відділу підполковник держбезпеки Чичерін та начальник слідчого відділу підполковник Рафаель. Затвердив постанову начальник УМГБ полковник Майструк. Санкціонував їх дії заступник обласного прокурора по спецсправах. Феліксу Бергеру пред'явили звинувачення про складання тексту листівки до єврейської молоді, її подальше розмноження, поширення, а також намагання залучення-вербовку нових членів організації.

18 лютого 1949 р. його взяли під варту у внутрішню тюрму № 1 УМДБ у Львові по вул. Миру, 1. Після арешту провели дактилоскопію, результати якої зберігались у відділі «А».

При обшуку на квартирі вилучили фотографії, дві друкарські машинки в розібраному стані, згодом вони визнані непридатними для друкування.

Перший допит Бергера Ф.Є. почався 18 лютого о 12 год. дня і тривав до 17.30 год. вечора. Допитував майор Лістов. Спочатку Фелікс все заперечував, тому йому провели ставку віч на віч з Гофштейн Наною Олександрівною, 1925 р.н., в якій жовтні-листопаді 1948 р. він просив позичити друкарську машинку. Гофштейн йому спочатку відмовила. Тоді Бергер попросив Нану надрукувати текст написаний ним від руки. Для цього приніс папір і копірку. Коли Нана Гофштейн друкувала, то зрозуміла, що це листівка-звернення до національно свідомої єврейської молоді. Вона надрукувала під копірку 6-7 листівок і віддала їх Бергеру. Папір був сірого кольору. Внизу текст був підписаний абрєвіатурою СЕМ. На цьому допиті Фелікс дав покази, що текст листівки склали Шильц Михайло Ісакович, учень 10 класу СШ № 15, який проживав у Львові по вул. Жовтнева 65, кв. 4; Резніков Леонід, теж учень СШ № 15 та Драк Ізмаїл Петрович, проживав по вул. Пушкінській 60, кв. 7. Керувала процесом складання тексту Ліда, студентка Львівського політехнічного факультету, родичка Рахліс Лени, яка проживала по вул. Карпінського 17, кв.6. Текст складали ще в листопаді 1948 р., це відбувалось на квартирі

Лени Рахліс. Для закріплення показів слідчий при ставці віч на віч обом пред'явив саму листівку.

4 квітня 1949 р. відбулась ставка віч на віч між Бергером Феліксом і Рахіль Леною. Ставку проводили слідчий Степанов і помічник обласного прокурора Коваленко. Обидва допитаних визнали, що знаються з травня 1947 р. СЕМ створена як підпільна організація у грудні 1948 р. по завданню Єлени Рахіль. Бергер дав покази проти Рахіль, що саме вона запропонувала йому створити підпільну організацію, розповіла про її структуру, а також запевнила, що така організація вже існує у Львові. Рахіль Лена дала Єфіму прочитати вірші єврейського поета І. Еренбурга підписані абрєвіатурою СЕМ. Вона ж запропонувала створити спочатку ядро, а потім ланки по 10 осіб. 1 та 2 грудня 1948 р. Бергер запропонував вступити до організації своїм товаришам по школі Драку, Шильцу, Резнікову та кільком іншим учням СШ № 15. На початку організація нараховувала 4 особи: Бергера, Драка, Шильца і Резнікова. Останній був вибраний керівником. Провівши перші установчі збори Бергер доповів Рахліс про початок створення такої організації. Потім в організацію завербували Файліс, родичку Райліс, яка взяла на роздуми 1-2 дні. Бергер мав попередні розмови про вступ до організації з Рабінович Лерою, Марією С. та Усач І. Останній дав згоду про вступ. Рабінович Лера відмовилась. Марія С. дала згоду допомагати. На других зборах 5 грудня 1948 р. Бергера обрали керівником замість Резнікова. Нана віддрукувала перші 6-7 екземплярів листівок для єврейської молоді. Була запланована вербовка студентів-євреїв Львівського політехнічного інституту. В свою чергу Рахліс Лена стверджувала, що організацію створив Бергер, а вона вступила в неї згодом. Вона відмовилась, що мала відносини з іншою єврейською підпільною організацією. (Згодом стане відомо, що Рахліс співпрацювала з радянською військовою контррозвідкою, від працівників якої отримала завдання створити підпільну організацію з єврейської молоді – виділено автором).

14 квітня 1949 р. закінчилось слідство. 16 квітня слідчий виніс обвинувачувальний вирок. Через встановлену обмеженість слід зазначити, що всі члени СЕМ були засуджені на 10 років, крім Орлової Поліни, яка отримала 5 років. Всі були направлені в особливі табори, Орлова в загальний. По справі є очевидним, що Рахліс була таємним агентом МДБ, але це їй не допомогло. Слідчі просили осудити від 5 до 25 років. Судило «Особое совещание при МГБ СССР» 24 серпня 1949 р. 3 часом всі реабілітовані.

Негрецька О.В.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ДОЛЯ АКАДЕМІКА М.П. КРАВЧУКА ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

У комплексі явищ, який отримав назву «Великий терор», дослідники розрізняють два складники: широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні заходи щодо партійно-державної, військової та культурної еліти СРСР. Масові репресії 1937-1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу потенційними противниками «соціалістичного ладу» в СРСР. Сталін та його поплічники не зуміли чітко визначити ознаки «ворогів народу». Упродовж 1930-х рр. ці ознаки постійно змінювалися з огляду на тактичні міркування, політичні та економічні. Через це до таборів ГУЛАГу направлялися все нові й нові соціальні та національні групи населення, а до частини звинувачених застосовувалась «вища міра соціального захисту» – розстріл. Завданням «Сталінської кадрової революції» було формування нової еліти з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів мали виховне значення для нових керівників та інтелігенції. Вони слугували виразним застереженням для усього радянського суспільства про його «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

На прикладі долі відомого вченого-математика Миколи Пилиповича Кравчука покажемо, як радянськими спецслужбами створювались сфальсифіковані кримінальні справи щодо науковців. Доля М. Кравчука виявилась типовою для заарештованих науковців у 1930-х рр. Його було звинувачено в «українському буржуазному націоналізмі» і засуджено до 25 років ув'язнення.

М.П. Кравчук народився 27 вересня 1892 р. у с. Човниця за 20 км від Луцька. Вищу освіту М. Кравчук здобув у 1914 р. в Київському університеті св. Володимира. З 1917 р. був приват-доцентом Київського університету, з 1924 р. – доктором математики, викладав у різних вищих навчальних закладах Києва, активно публікував свої наукові праці. Був обраний академіком ВУАН у 1929 р. Постійно працював у кількох вищих навчальних закладах Києва.

В роки українізації Микола Кравчук активно співпрацював з багатьма вченими ВУАН, в тому числі з тими, які наприкінці 1920–1930-х років були репресовані радянськими каральними органами. Його активна участь в процесі українізації, читання лекцій українською мовою були, в очах чекістів, виразними компрометуючими чинниками.

Чекістами було заарештовано чимало знайомих М. Кравчука, які на слідстві під тиском слідчих НКВС дали щодо нього неправдиві покази. 14 вересня 1937 р. в журналі «Комуніст» з'явилась явно замовна, розгромна стаття «Академік Кравчук рекламує ворогів». Підписали її учитель вченого – академік Д. Граве, директор інституту математики АН УРСР, та вчений секретар того ж інституту К. Бреус.

В інституті математики АН УРСР, в Київському індустріальному інституті та в Державному університеті пройшли інспіровані чекістами зібрання колективів, які «засудили» поведінку М. Кравчука. Жодних виправдань вченого слухати не захотіли. Кравчука звільнили з посади завідувача відділом в інституті математики АН УРСР. 21 лютого 1938 р. вченого заарештували. За висновком слідчих, провина М. Кравчука полягала в тому, що він належав до «української контрреволюційної націоналістичної організації» і підозрювався в «проведенні шпигунської діяльності на користь Польщі».

Свідчення М. Кравчука є типовим прикладом того, яку нісенітницю диктували заарештованим слідчі НКВС. Він зізнався у тісних зв'язках із членами Спілки визволення України, проведенні «націоналістичної роботи», службі в армії УНР тощо.

21 вересня 1938 р. народний комісар держбезпеки УРСР комісар держбезпеки 3-го рангу Успенський затвердив обвинувальний висновок у справі № 817 з обвинувачення М. Кравчука за ст. 54-8 та 54-11 КК УРСР. У висновку зазначалося, що УДБ НКВС УРСР була «викрита та ліквідована антирадянська націоналістична терористична організація», якою керували колишні члени партії боротьбистів, яка ставила за мету «насильницьке повалення радянської влади і встановлення фашистського устрою». М. Кравчука чекісти вважали одним з активних учасників цієї «організації». Далі його обвинувачували, що він у 1918 р. служив в армії УНР та воював проти радянських військ. Також вважали, що після повернення до Києва у 1922 р. він проводив «активну антирадянську націоналістичну діяльність» в науково-педагогічній роботі. Далі висунули обвинувачення, що він в 1928 р. «примкнув» до «Спілки визволення України», куди його начебто залучив О. Гермайзе. Звинувачували, що в

1933 р. М. Кравчук встановив контакт з «контрреволюційним підпіллям на Україні», яке очолювали нарком просвіти УСРР Д. Затонський, Хвиля і П. Любченко, що було повною нісенітницею. Не забули звинуватити вченого й у тому, що йому були відомі «терористичні установки організації» і «наміри шпигунської діяльності». «Шпигунська діяльність» М. Кравчука, на думку чекістів, полягала у встановленні контактів з УНДО в Галичині, сприянні переїзду до УРСР низки галицьких культурних діячів. Обвинувачували і в тому, що М. Кравчук створив в інституті математики ВУАН «націоналістичну групу», куди «завербував» доцентів Смогоржевського та Кулика. Для надання справі більш переконливого вигляду, до неї долучили свідчення «вибиті» чекістами з інших відомих заарештованих вчених – Дурдуківського, Холодного, Іваниці, Гермайзе, Луковського, Іванушкіна, Полонського, Крістера, Затонського, Супруненка, Птухи...

22 вересня 1938 р. відбулось закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Його вироком академік М. Кравчук був засуджений до двадцяти років ув'язнення з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією всього особистого майна. Однак вийти зі сталінських таборів йому не судилось – 9 березня 1942 р. він помер у таборі на Колимі. Реабілітували академіка лише 15 вересня 1956 р.

Трагічна доля відомого вченого М. Кравчука засвідчила, що для радянського режиму наукові досягнення відомих вчених не значили нічого, якщо вони сприймалися владою, як «антирадянський елемент».

Омельченко І.Г.

*Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ ЩОДО ПРИДУШЕННЯ ЗБРОЙНОГО ОПОРУ УПА У 1944–1947 рр.

Основними завданнями, які покладались на репресивний апарат щодо тоталітарного режиму в західних областях України були:

моральний вплив на суспільну думку;

руйнація національних структур самооборонного захисту населення;

максимальне звуження ресурсної та соціальної бази Української повстанської армії (УПА).

Для вирішення цих завдань наприкінці війни й у повоєнний період

застосовувались наступні форми роботи – арешти та масові депортації населення, примусові мобілізації населення до Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) та для відновлення промисловості.

З наближенням фронту до західноукраїнських земель Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) було видано розпорядження щодо взяття на облік та виселення до віддалених областей Радянського Союзу сімей у складі яких були особи засуджені за «оунівську» діяльність та відносно яких були дані щодо перебування у структурах ОУН та УПА. Про масовий характер репресій свідчить той факт, що протягом 1946-1948 рр. у східні райони СРСР було депортовано майже півмільйона західних українців.

Депортацію українського населення Закерзоння можна розподілити на три основних етапи.

Перші масові депортації населення розпочались 9 вересня 1944 р., коли між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та польським Тимчасовим комітетом національного визволення була підписана угода про добровільне переселення українського населення, що проживало в Закерзонні до Радянської України. У період з жовтня 1944 р. до другої половини серпня 1945 р. було переселено близько 99899 осіб – переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозаможні, та ті, хто зазнав чи боявся репресивних дій з боку підпільних польських формувань.

3 вересня 1945 р. після нелегального повернення українців, які відчували репресії сталінського режиму, на старі місця проживання почався другий «насильницький» етап депортації, який тривав до червня 1946 р. Для забезпечення примусової депортації українського населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР урядом Польської Народної Республіки (ПНР) було прийнято рішення про направлення військових частин трьох дивізій Війська Польського. Внаслідок цих акцій у 1945 р. в УРСР було переселено 81806 осіб українського населення Закерзоння. В 1946 частини Польської армії здійснювали акції паціфікації, або придушення населення, яке було незадоволено заходами депортації.

Третій етап депортації пов'язаний із сумновідомою операцією «Вісла». Він тривав з квітня по липень 1947 р. З метою асиміляції українського населення та ліквідації соціальної та ресурсної бази ВО «Сян», польським керівництвом було прийнято рішення про виселення

українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних та прилеглих до них земель (Посяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя) у західні та північні регіони Польщі, які після закінчення Другої світової війни відійшли їй від Німеччини. Під час проведення операції підрозділами НКВС, чехословацької армії та Війська Польського були заблоковані східні та південні кордони Польщі. Усього було депортовано 140500 осіб, ув'язнено в концтаборах 3800 осіб та вбито понад 650 осіб.

Військові мобілізації, основною метою яких зазвичай є поповнення діючої армії особовим складом, використовувались як своєрідна форма помсти українському населенню, що залишилось на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території та як метод боротьби режиму з повстанським рухом у Західній Україні, обмеження можливостей щодо комплектування відділів УПА людськими ресурсами.

25 січня 1944 року Головою Державного комітету оборони (ДКО) був виданий наказ «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії». На підставі спеціального рішення Ставки Верховного Головнокомандування проводилась подвійна мобілізація. Польовим військовим комісаріатам діючої армії дозволялось мобілізувати військовозобов'язаних в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. На 27 березня 1944 р. війська 1-го Українського і 2-го Білоруського фронтів мобілізували в західних областях, відповідно, 64269 і 8614. При цьому мобілізація проводилась насильницькими методами. Станом на 20 квітня 1944 р. із 69110 призовників у Рівненській області добровільно у військкомати з'явилося лише 2620 осіб, решту призвали шляхом проведення облав у селах і лісах.

Умови життя на пересильних пунктах були жахливі. Львівський збірно-пересильний пункт був огорожений колючим дротом, призовники спали на голій підлозі. Він був схожий на концтабір, ніж на місце, де готувались до відправки на фронт захисники батьківщини. Розповсюдженими були випадки коли мобілізованих, як військовополонених під конвоєм супроводжували до військових частин.

Соляр І.Я., д.іст.н., доцент
*Інститут українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України*

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В СРСР/УРСР В ДІЯЛЬНОСТІ УНДО

Стратегічною метою УНДО, утвореного у липні 1925 р., проголошено національну єдність усього українського народу, який «змагає до здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях», підкреслено споконвічний український національний характер Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся. У зв'язку із цим УНДО ставило завдання – домогтися політичної консолідації сил і створити єдиний національний фронт. Партія протягом всього міжвоєнного періоду ХХ ст. залишалася найвпливовішою у Польщі. 11 липня 1925 року УНДО звернулося до української громадськості з нагоди утворення новоствореної партії і дещо ширше пояснило своє ставлення до Радянської України: «Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на Радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації».

Українізація збудила деякі надії частини українського політикуму на можливість сформувати українську державність на Наддніпрянщині. На сторінках партійної преси тривала дискусія навколо ставлення до Радянської України. .

Наприкінці 1928 р. голова УНДО (1925–1935) Д. Левицький вперше заявив про можливість голоду на Наддніпрянщині як результату економічної політики урядів СРСР і УСРР. Якщо на III з'їзді УНДО 24-25 грудня 1928 р. ставлення до Радянської України не зазнало принципових змін у порівнянні з резолюціями II з'їзду, на засіданні НК УНДО 29 листопада 1929 р. вперше офіційно оголошено антирадянську позицію партії. Така різка зміна курсу пов'язана з тим, що репресивні органи в листопаді 1929 р. розпочали арешти української інтелігенції та організували показовий судовий процес над членами «Спілки визволення України». Три з восьми резолюцій були присвячені масовим політичними

репресіям на Наддніпрянщині. Засудивши комуністичний режим, Народний комітет висловив протест проти наступу комуністів на український національний рух, переслідувань українських учених і діячів культури, арештів українських селян і робітників, а також проти грабницької політики і руйнівного експерименту в сільському господарстві, який цілковито руйнує добробут українського села, а «тим самим підриває існування всієї української селянської верстви, яка є фундаментом українського народу». Політичні репресії в Радянській Україні викликали бурхливу реакцію українців у Польщі та світі. 14 листопада 1929 р. УПР у спеціальній заяві засудила більшовицький терор над українцями.

ЦК УНДО і УПР ухвалили рішення провести антирадянські вічеві акції. На одному з віч у Львові 30 березня 1930 року, проведення якого ініціювала НОУЛ, доповідачі висловлювалися надзвичайно гостро на адресу радянської влади, через що представники влади розпустили віче. Проведення в Радянській Україні політики колективізації селянських господарств активно критикувала преса націонал-демократів. Зокрема повідомлялося, що з ліквідацією індивідуальної власності селян пов'язані втечі селян із УРСР до Польщі. Однак у 1932 року польська сторона припинила приймати втікачів з СРСР.

Ситуація в Радянській Україні в першій половині 30-х рр. ХХ ст. викликала негативне ставлення УНДО. Ілюстрацією цього стала дискусія на IV Народному з'їзді в березні 1932 р. В одній із резолюцій з'їзду наголошено, що на Наддніпрянщині проведено ліквідацію всіх творчих національних сил, обмежено права УСРР на користь «московського червоного централізму [...]». Окрім цього, комуністична диктатура довела своїми експериментами все українське населення до повної господарської руїни, зокрема знищила українське село – природну основу української нації. Народний з'їзд рішуче засудив усі засоби комуністичної диктатури спрямовані проти природного розвитку української нації та її національно-державницьких змагань.

Під впливом антирадянської кампанії УНДО у західноукраїнському суспільстві утверджувалась думка, що московська політика в УРСР призвела до централізації монополії комуністів у республіканських інституціях влади, несла за собою терор – масові арешти, депортації, розстріли; колективізація сільського господарства, голодомор 1932-1933 рр. стали засобом винищення потенційної опозиції. Поступово такий погляд на радянську дійсність ставав панівним не тільки в рядах

УНДО. Негативне ставлення УНДО до радянської держави особливо виразно проявилось під час прийому СРСР до Ліги Націй.

Передвоєнні роки не змінили ворожого ставлення УНДО до комуністичної ідеології, влади в Москві та Києві, методів діяльності більшовицьких урядів. На початку січня 1938 року V Народний з'їзд партії обговорюючи становище українського народу в Чехословаччині, Польщі, Румунії та СРСР, схарактеризував усю складність ситуації за Збручем. З'їзд вкотре розкритикував політику комуністів і підтримав позицію партії щодо боротьби з комуністичною ідеологією. В ухвалі також розкрито плани російського імперіалізму щодо нищення українців. Націонал-демократи навіть не згадали назви УРСР, однак наголосили, що в СРСР український народ переживає жахливі переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній і господарській сфері. В антибільшовицькій риторичі націонал-демократів найчастіше лунали порівняння з імперською російською політикою другої половини XIX – початку XX ст.

Ткачук П.П., д.іст.н., професор
*Національна академія сухопутних військ
імені Петра Сагайдачного*

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР І МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ті рр.) В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У радянський період проблема Великого терору і масових політичних репресій в Україні у 1920–1930-х рр. практично не мала перспектив для належного дослідження. Відсутність і розпорошеність документальних матеріалів у центральних і місцевих державних архівах, їх специфічний характер, спеціальний стан зберігання, наявні обмеження для науковців в архівах Служби безпеки та МВС України, їх обласних управлінь не дозволяли проаналізувати весь комплекс проблем даної теми. Лише після відновлення незалежності України відкрилися широкі можливості дослідження закритого раніше кола питань. Актуалізації тематики значно сприяли Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. та програма, затверджена постановами Кабінету Міністрів України N 530 від 11 жовтня 1992 р., та Верховної Ради України N 2256 – XII від 6 квітня 1992 р. про підготовку та видання

науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в кожній області України. Підготовка науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» значною мірою активізувала дослідження проблем політичних репресій на регіональному рівні, що дає змогу розкрити загальні тенденції, характерні для СРСР та України загалом, а також простежити місцеві особливості, притаманні для кожного взятого регіону.

Частково регіональні особливості репресивної політики комуністичного режиму проаналізовано в узагальнюючих працях С. Білоконя, І. Винниченка, В. Волковинського, В. Даниленка, В. Золотарьова, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Нікольського, В. Ченцова, Ю. Шаповала, С. Шевченка та ін. Певним підсумком досліджень першого десятиліття (після відновлення незалежності України) можна вважати колективну працю українських вчених «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.».

М. Шитюк одним з перших звернувся до теми дослідження регіональних особливостей репресивно-каральної більшовицької системи, зокрема на Півдні України. Він довів, що 1) масові політичні репресії супроводжували всю історію Півдня України від встановлення радянської влади і до смерті Сталіна і торкнулися долей близько 100 тис. чоловік; 2) політичні репресії спрямовувались проти всіх категорій населення, однак найбільших втрат внаслідок арештів і депортацій зазнало селянство; 3) багатонаціональний склад населення регіону обумовив масові репресії серед національних меншин, яких найчастіше звинувачували у шпигунстві, участі в контрреволюційних, фашистських або націоналістичних організаціях; 4) вістря репресій ДПУ-ВУНК-НКВС спрямовувалося проти численних представників української інтелігенції. Масові репресії щодо національних меншин Півдня України у зазначений період дослідила Т. Іванова. На основі аналізу архівних джерел дослідниця довела, що представники національних меншин Півдня України у 1920–1930-х рр. проходили за політичними процесами, сфабрикованими каральними органами НКВС-ДПУ: проти поляків («Польська організація військова»), німців («Союз німців-повстанців», «Національний союз німців України», «Національний фашистський рух»), євреїв (справа про республіканський центр «Бунд», «Гашомер Гацоїр», «Військово-фашистська організація в єврейському колонізаційному товаристві», «Цейрей Ціон»), греків (загальносоюзна справа «Націоналістичної організації греків Радянського Союзу»).

На специфіку політичних репресій на Поділлі звернув увагу В. Жезницький. Зокрема, аграрний характер області обумовив спрямування вістря політичних репресій, передусім, проти селянства, яке активно і послідовно виступало проти необдуманих перетворень у сфері сільськогосподарського виробництва. Спрямованість репресивних заходів певною мірою визначало перебування Подільського регіону у зоні державного кордону СРСР. Проведення перманентних операцій по «очищенню прикордонної смуги» від «класово-ворожих елементів» спричинило депортації кількох тисяч корінних подолян. Не останній роль у формуванні репресивної політики на Поділлі відіграла і та обставина, що тут в роки Української революції 1917–1921 рр. працювали органи державного управління уряду Директорії, українські національні наукові і культурні установи. Саме тому боротьба із «соціально чужими петлюрівськими елементами» проходила у регіоні з особливим розмахом.

Багатонаціональний склад населення регіону, в якому протягом кількох століть пліч-о-пліч з українцями проживали поляки, євреї, румуни, чехи, греки, німці, серби та багато інших, визначав «політичне забарвлення» каральних заходів, серед яких домінували звинувачення у шпіонажі, співробітництві з різними розвідувальними центрами. Р. Подкур. у статті «Регіональні особливості «Великого терору» 1937-1938 рр. на західному кордоні СРСР – УРСР (на матеріалах Поділля)» констатував, що завдяки реалізації державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» дослідникам вдалося встановити статистику постраждалих від позасудових репресій. Так, протягом 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області було засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – 3 листопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом засуджено 12682 з них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр. згідно з протоколами «двійки» засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб.

Подібну специфіку мали репресивно-каральні заходи на Житомирщині. Л. Копійченко, Є. Тіміряєв схарактеризували особливості «Великого терору» в цьому регіоні, зазначивши, що «станом на 1 січня 1938 року на Житомирщині заарештовано 14628 осіб, з яких 948 передано в інші області. Т. Рафальська, досліджуючи «Великий терор на Житомирщині», спробувала написати колективний портрет реалізаторів масових репресій. Передусім, відокремлено тих, хто стояв на чолі Житомирського обласного управління НКВС у 1937–1938 рр. і

безпосередньо віддавав накази підлеглим та спрямовував їх дії (Л.Т. Якушев (Бабкін) та Г.М. Вяткін). Саме вони у своїх виступах на нарадах працівників УНКВС давали дозволи на побиття заарештованих, фальсифікацію справ, проведення групових допитів заарештованих, оформлення групових справ від 150 до 300 осіб. Керівники УНКВС особисто брали участь у допитах та застосовували фізичні методи до заарештованих.

Таким чином, в українській історіографії достатньо репрезентативними є дослідження регіональних особливостей Великого терору та масових репресій 1920–1930-х рр., які виділяються залученням широкої джерельної бази, обґрунтованістю висновків про специфіку того чи іншого регіону, методологією дослідження.

Турчак О.В., д.юр.н., доцент
Бураков Ю.В., к.іст.н., доцент
Щеглов А.Ю., к.іст.н.

*Національна академія сухопутних військ
імені Петра Сагайдачного*

ДО ІСТОРІЇ «ТЮРМИ НА ЛОНЦЬКОГО»

За початок історії комплексу будівель, який у наш час прийнято називати «Тюрмою на Лонцького», можна вважати 1889–1890 роки. Тоді на розі вулиць Л. Сапеги (тепер – С. Бандери) та Коперника було споруджено будівлю, у якій розміщувались управління поліції та казарми жандармерії.

Сама в'язниця розпочинає своє функціонування у 1919 р. Тоді Львівське воєводське управління, виконуючи доручення Міністерства юстиції, сформувало інспекційну комісію, що провела обстеження будівлі та визначила обсяги ремонтних робіт. За її рекомендаціями упродовж трьох років до колишніх казарм жандармерії було добудовано будівлю класичної триповерхової «тюрми» з камерами, яка уміщувала до трьохсот осіб.

У цьому комплексі тоді розміщувались Воєводське управління державної поліції (Wojewódzka Komenda Policji Państwowej), Повітове управління державної поліції (Powiatowa Komenda Policji Państwowej), Округна комендатура державної поліції (Okręgowa Komenda Policji Państwowej), Четвертий відділ Головної комендатури державної поліції та Другий відділ контррозвідки.

Власне діяльність останніх підрозділів і визначала неофіційний статус тюрми – місця ув'язнення «політичних» в'язнів. Архівні дані свідчать, що серед інших саме таких в'язнів була переважна більшість. За своїм статусом вони поділялись на дві групи. До першої належали небезпечні в'язні. Вони утримувалися у спеціальних ізоляторах, а їх поведінка чітко регламентувалася. Їм заборонялося частіше ніж раз на три місяці відсилати та отримувати кореспонденцію, зустрічатися із рідними, отримувати посилки, купувати додаткове харчування і т.ін. В'язні другої групи перебували у порівняно кращих умовах. Вони отримували кореспонденцію та зустрічалися з рідними раз на два місяці, могли купувати харчування, навіть грати у шахи та доміно. Існувала й привілейована група в'язнів, можливості яких подекуди виходили за рамки регламенту в'язниці. Вони могли зустрічатися із двома рідними (15-20 хв.), відсилати та отримувати посилки (не частіше одного разу на місяць), використовувати зароблені кошти не тільки на додаткову їжу, але й одяг. За бажанням, із дозволу адміністрації в'язниці, заарештованим дозволялося користуватися бібліотекою, відвідувати лекції священнослужителя, направляти у письмовій формі прохання прокурору тощо.

Діяльність установи у 20–30-х роках минулого століття мала яскраво виражений антиукраїнський характер. У «тюрмі на Лонцького» перебували структури, що займалися боротьбою проти українського визвольного руху. До в'язниці потрапляли особи, котрі безпосередньо брали участь в акціях, спрямованих проти представників окупаційної влади, та особи, що брали участь у культурницьких акціях, мирних демонстраціях, поширенні листівок тощо.

«Тюрма на Лонцького» була переповнена у періоди напруження польсько-українських відносин у краї, насамперед у час проведення пацифікації (1930 р.), вбивств українським підпіллям відомих польських суспільно-культурних та політичних діячів. У в'язниці перебували члени УВО та ОУН, які очолювали боротьбу українського народу проти польської влади. За офіційними даними, політичних в'язнів у міжвоєнний період у Львові нараховували трохи більше тисячі. У 1936 р. у в'язниці проходив процес над лідерами українського визвольного руху – С. Бандерою, Я. Стецьком, М. Лебедем та ін.

Події вересня 1939 р. започаткували новий період в історії тюрми. Після короткого адаптаційного періоду радянські війська розпочали формувати власну тюремну систему для «перевиховання буржуазних

націоналістів». «Тюрмі на Лонцького» у радянській каральній системі присвоєно № 1, а в будівлі розмістилося управління НКВС та його в'язниця із особливо суворим режимом. Найтрагічнішими днями цього періоду став кінець червня 1941 р. – відступаючи, енкаведисти знищили найбільшу кількість політичних в'язнів у Галичині. Радянська влада у 1939–1941 рр. щоб приховати свої злочини, знищила усі архівні документи, що значно ускладнює встановлення кількості жертв, їх національного та соціального складу.

Окупація Львова німецькими військами не позначилася на зміні призначення будівлі – у «тюрмі на Лонцького» розміщувалась слідча в'язниця гестапо. Масові знищення в'язнів продовжувалися. У цей період було знищено 700 тис. осіб. Частина з них загинула у «тюрмі на Лонцького».

Німецький та радянський періоди історії в'язниці характеризуються її значним переповненням, нелюдськими умовами перебування, знущаннями та тортуруванням в'язнів.

У післявоєнний період з 1944 по 1991 рік у приміщеннях тюрми розміщувався слідчий відділ та ізолятор НКВС (НКДБ) Радянського Союзу, а за часів незалежності – Міське управління ГУМВС України у Львівській області. Зараз там функціонує Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

Таким чином, як слушно відзначають українські історики, у приміщеннях в'язниці у першій половині ХХ ст. перебували керівні органи оперативних карально-репресивних структур польських, радянських, німецьких режимів, діяльність яких передбачала планування, розроблення методів, а також проведення ліквідації політичних противників режиму. Тут містилася в'язниця для політичних в'язнів, проводилися допити із застосуванням тортур, складалися протоколи тощо. У мешканців міста ця в'язниця стала уособленням окупаційних влад та її репресивних методів діяльності.

Шелюх О.М., к.філол.н.
*Національна академія сухопутних військ
імені Петра Сагайдачного*

«НЕ МОЖНА ДОПУСКАТИ ДО ТОГО, ЩОБ СТАВАЛИ ЗАБУТИМИ НЕЗАБУТНІ»

«Не можна допускати до того, щоб ставали забутими незабутні». Ці завбачливі слова-перестороги з проникливої статті Василя Сімовича «Забуті» (1942), сконцентрованої довкола проблеми історичної пам'яті, і сьогодні зберігають свою актуальність, оскільки крізь призму цієї афористичної фрази намагаємось осмислити наукові, національно-культурологічні ідеї свого «героя» – В. Сімовича – й простежити шляхи повернення його доробку до сучасного наукового обігу. Адже реконструкція духовно-інтелектуальної традиції, ретельне вивчення творчої спадщини попередників, усвідомлення їхньої значущості для сьогодення – необхідна підвалина подальшого наукового поступу. Тим паче в контексті історії української гуманітаристики, тривалий час фальсифікованої та деформованої під бруталним імперським тиском, а відтак рясно всіяної цілою низкою «білих» і «чорних» плям.

В. Сімович належав до покоління, якому судилося прийти в життя за два десятиліття до зламу XIX і XX віків. Його ровесники – С. Васильченко, В. Винниченко, П. Карманський, О. Олесь, В. Пачовський, А. Тесленко, Г. Хоткевич. Це була, без перебільшення, могутня за своїм творчим потенціалом і відважна за своїм громадянським чином генерація, яка здобула собі ймення «Молодої України» (за влучною формулою І. Франка). Вона формувалася під духовним патронатом «українського Мойсея», який був для неї незаперечним авторитетом, а тому, зрозуміло, і – провідником-учителем: і в громадському житті, і в політичних змаганнях, і в художній творчості, і в науці.

За п'ять студентських років (філософський факультет Чернівецького університету, 1899–1903 рр.) В. Сімович стає одним із найталановитіших і найретельніших учнів і послідовників видатного педагога, глибокого лінгвіста і літературознавця, професора української мови й літератури «Буковинської Сорбонни» С. Смаль-Стоцького й виростає в зрілого, творчо самодостатнього вченого-філолога та культурно-просвітницького діяча, життєвою метою якого стала «безнастанна боротьба за заснування українського народу в цій країні» чи не в усіх її діяльнісних спрямуваннях.

Діапазон дослідницьких інтересів і сфер практичного застосування творчих сил В. Сімовича вражає: мовознавство, літературознавство, джерелознавство, текстологія, біобібліографія, культурологія, історія, краєзнавство, мистецтвознавство, фольклористика, етнографія, педагогіка й освіта, популяризація наукових знань та української культури, видавнича справа, редагування і переклад.

В. Сімович належить до того первісно єдино мислимого, та досить рідкісного тепер, сказати б, ренесансно-гуманістичного типу гуманітарія-універсаліста – філологів, що поєднують у своїй творчій особистості таланти лінгвіста та літературознавця, вченого-дослідника та педагога-популяризатора. Подібно до свого вчителя, С. Смаль-Стоцького, В. Сімович, залишаючись насамперед високоавторитетним лінгвістом, ненастанно осмислював шляхи історичного розвитку та сучасний стан рідного письменства і таким чином утверджував своєю науковою та просвітницькою працею первісну єдність філології. І при цьому його глибокі лінгвістичні знання допомагали йому в осягненні секретів художнього слова.

Слід вказати, що осмислення творчого доробку В. Сімовича розпочалося після багаторічного табу лише наприкінці 1980-х рр., коли з'явилися вагомі републікації праць видатного філолога (йдеться передусім про двотомник «Українське мовознавство» в упорядкуванні Юрія Шевельова та «Граматику української мови...» в передруку Олексі Горбача), а відтак було здійснено перші спроби об'єктивної оцінки та узагальнення його ідей і концепцій – щоправда, поза межами «материкової» України.

Лише після здобуття Україною державної незалежності стало можливим повернення імені В. Сімовича із забуття на його Батьківщині. У 1993 році вийшла досить ґрунтовна монографія мовознавців Львівського національного університету імені Івана Франка З. Терлака та М. Білоус «Василь Сімович: Життєписно-бібліографічний нарис», у якій докладно простежено життєвий та творчий шлях ученого. Значну увагу приділено характеристиці його лінгвістичних праць, адже В. Сімович – без сумніву, одна з найпомітніших постатей українського мовознавства ХХ ст. Зрозуміло, що автори книги не оминули літературознавчих та літературно-критичних праць В. Сімовича, але аналізували їх, хоча й принагідно, в контексті редакторсько-видавничої, публіцистичної та науково-організаційної діяльності вченого.

2004 року в упорядкуванні тих-таки львівських науковців, М. Білоус та З. Терлака, перевидано франкознавчі праці В. Сімовича.

Вагому роль у поверненні імені дослідника українській науці, в осягненні багатогранної творчої особистості вченого відіграли також наукові конференції, насамперед Регіональна наукова конференція «Розвиток мовознавства в Західній Україні в 20–30-их роках ХХ ст.», присвячена пам'яті Василя Сімовича (Львів, 28–29 січня 1992 року), та Міжнародна наукова конференція «Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин» до 125-річчя від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча (Чернівці, 10-12 березня 2005 р.). Симптоматична вже сама зміна статусу цих конференцій з регіонального на міжнародний, що відповідає масштабам зростання наукового інтересу до спадщини вченого, кількісним виявом чого є збільшення числа та розширення «географії» учасників, а якісним – поглиблення системних, концептуально-аналітичних підходів до досліджуваних проблем. За матеріалами обох цих поважних наукових форумів вийшли цінні збірники – відповідно «Тези доповідей» (Львів, 1992) та спеціальний випуск «Наукового вісника Чернівецького університету» (Випуск 312–313; Чернівці, 2008

З нагоди 125-літнього ювілею вченого в Тернополі 2005 р. було видано й невеликий збірник вибраних статей В. Сімовича (в основному на лінгвістичну тематику) в упорядкуванні Наталії Ткачової.

Основна частина наукового доробку В. Сімовича сьогодні, завдяки зусиллям творчого колективу учених Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зібрана в ювілейному виданні його праць у двох томах (Чернівці: Книги–ХХІ, 2005). Це видання досить повно та різнобічно репрезентує творчу діяльність В. Сімовича як критика, вченого та публіциста. Достатньо сказати, що до нього увійшло понад 200 його друкованих праць (із загалом близько 500, що належать перу вченого, – за підрахунками бібліографів).

Загалом, можна ствердити, що сьогодні в українській гуманітаристиці формується осібна ділянка наукового «сімовичезнавства».

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

*Вступне слово начальника Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
генерал-лейтенанта Ткачука П.П.*.....4

Марочко В.І. Статистика жертв голодомору 1932 – 1933 рр.
в Україні: історично-демографічний та меморіальний дискурс.....5

Харук А.І. «Шкідники», «шпигуни» і «шарашки»:
репресії в авіаційній промисловості України.....7

Козут А.А. Операція «Захід» за матеріалами
Галузевого державного архіву Служби безпеки України.....10

СЕКЦІЯ 1

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 1920 – 1950 рр.

Голубко В.С. Репресії комуністичного режиму 1930-х років
в радянській Україні у висвітленні журналу «Тризуб».....14

Гула С.А. «Злочин і покарання» або як виховували
виконавців «великого терору» (на матеріалах Поділля).....16

Дем'янюк О.Й. Вбивства керівників другого зимового
походу Ю. Тютюника та Ю. Отмарштайна.....19

Доценко В.О. Радянська ідеологема здійснення соціальної інженерії та
побудова нового пролетарського суспільства в 1920-30-ті рр.....22

Жив'юк А.А. «Це найдемократичніші вибори в УРСР»:
«Велика блокада» 1946 р. у Мізоцькому районі.....25

Ісаюк О.І. Вживання в'язнів, як наслідок етичних настанов та
психологічних установок: спроба порівняльного аналізу на прикладах
гулагу та нацистських концтаборів.....28

Іжаківська М.В., Кирилюк Д.В. Карально-репресивна політика
радянської влади на прикладі міста Вінниці.....30

Казан Е.М. Політичні репресії проти
польської національної меншини в 1937–1938 рр.....32

<i>Кобута С.Й.</i> Галицькі адвокати – жертви репресій НКВС у 1939–1945 рр.....	35
<i>Кузьмин Р.Я.</i> Галицька надзвичайна комісія (1920 р.): непочуте попередження історії.....	38
<i>Лук 'янченко С.В.</i> Репресії польської та радянської влади щодо членів КПСГ-КПЗУ у 1920–1930-х рр.....	41
<i>Луцький О.І.</i> Політичні репресії проти академічної науки в західних областях України у повоєнні роки.....	43
<i>Підшебякін С.В.</i> Великий терор 1937 – 1938 рр. як засіб формування нової радянської ідентичності.....	46
<i>Романюк М.В.</i> Використання репресивно-каральними органами агентурно-бойових груп у боротьбі з націоналістичним підпілля на Львівщині (1944–1955).....	48
<i>Сухих А.Ю.</i> Терор радянських партизанів проти цивільного населення у контексті протистояння з українським повстансько-підпільним рухом на Волині (1943–1944 рр.).....	51
<i>Трофимович В.В.</i> Депортації населення із Західної України в період її радянізації (1939–1941 рр.).....	53
<i>Трофимович Л.В., Шемчук В.В.</i> Масові репресії в Західній Україні у 1939 – 1941 рр.....	56
<i>Тучинський В.А.</i> Політичні репресії в Молдавській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці: особливості та механізм проведення.....	58
<i>Фініковський Ю.М.</i> Данило Шумук в умовах боротьби радянської репресивної системи з УПА.....	62
<i>Чура О.В.</i> Розшук органами КДБ учасників ОУН-УПА у післявоєнний період.....	66

СЕКЦІЯ 2

ГОЛОДОМОРИ ЯК ЗАСІБ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

- Гаврилишин Ю.І.* Документальне висвітлення
Голодомору в Україні та світі.....70
- Давидюк Р.П.* Волинський громадський комітет допомоги
голодуючим у Радянській Україні.....72
- Кравченко П.М.* Колоніальна сутність кадрової політики
московського більшовицького режиму на Поділлі в роки Голодомору...75
- Кравчук О.М.* Голодомор 1932–1933 рр.
у Бершадському районі Вінницької області.....79
- Марченко Я.В.* Голодомор 1932 – 1933 рр. та репресії в УСРР
у громадській думці Галичини першої половини 1930-х рр.....81
- Ткачук А.П.* Визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом
геноциду в діяльності політичних партій незалежної України.....84

СЕКЦІЯ 3

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР І ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

- Андріянова О.Я.* Репресії на мовному фронті
(термінологічний аспект) у 30-ті рр. ХХ ст.....86
- Борчук С.М.* Вплив великого терору 1920 – 1950 рр.
на становлення української енциклопедистики.....89
- Ведєнєєв Д.В.* Механізм оперативно-репресивної
діяльності органів НКВС проти православної церкви
в Українській РСР в період «великого терору» 1937 – 1938 рр.....91
- Виздрик В.С., Мельник О.М.* Політика пацифікації
в Східній Галичині та її наслідки.....95
- Зайцев Ю.Д.* Вільнодумство у Збройних Силах СРСР
(1960 – 1980-ті рр.): приклад генерала Петра Григоренка.....97
- Зінкевич Р.Д.* Злочини проти українського населення
на Закарзонні в 1944 – 1947 рр.....99

<i>Костюк О.А.</i> Російський чинник у процесі міжнародного визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. геноцидом українського народу.....	103
<i>Кравець Н.П.</i> Архівно-слідча справа Василя Проходи – джерело дослідження радянської репресивно-каральної системи у роки Другої світової війни і післявоєнний період.....	105
<i>Левик Б.С.</i> Антирадянська молодіжна націоналістична єврейська організація «Союз єврейської молоді» – СЕМ у документах УМДБ по Львівській області 1948 – 1949 рр.....	107
<i>Негрецька О.В.</i> Доля академіка М.П. Кравчука як віддзеркалення сталінських репресій.....	112
<i>Омельченко І.Г.</i> Діяльність радянського репресивного апарату щодо придушення збройного опору УПА у 1944–1947 рр.....	114
<i>Соляр І.Я.</i> Тоталітарний режим і масові репресії в СРСР/УРСР в діяльності УНДО.....	117
<i>Ткачук П.П.</i> Великий терор і масові репресії в регіонах України (1920 – 1930-ті рр.) в сучасному українському науковому дискурсі.....	119
<i>Турчак О.В., Бураков Ю.В., Щеглов А.Ю.</i> До історії «Тюрми на Лонцького».....	122
<i>Шелюх О.М.</i> «Не можна допускати до того, щоб ставали забутими незабутні».....	125

**За зміст та якість поданого матеріалу,
а також академічну доброчесність
відповідальність несуть автори**